

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓ. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Υ Π Ο
ΜΙΧ. Κ. ΜΑΚΡΑΚΗ

Στή μακρά ιστορία τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὡς τὴ διαμόρφωσή της σὲ ἰδιαίτερο κλάδο (τέλη 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰ.) καὶ τὴν παραπέρα ἐξέλιξή της στὴν ἐποχὴ μας, πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἔρευνα μὲ τὴ δική της ἰδιοτυπία. Στὸν ἀγγλοσαξονικὸ χῶρο ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας προσαρμόστηκε στὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα (τὸ λογικὸ θετικισμὸ καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας), ἀπορρίπτοντας τὴ μεταφυσικὴ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ θρησκεία. Ἀντίθετα, στὴ χώρα μας, ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ἔγινε, τουλάχιστον γιὰ ἓνα ἀρκετὸ διάστημα, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Καί, παρότι ἔστρεψε, ὅπως ὁ Kant, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητῆ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὑποκείμενο, ὡστόσο σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτόν, ἔδωσε τὰ πρωτεῖα στὴ θρησκεία ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία, βλέποντάς την ὡς ἐκδήλωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ δική της αὐτοτέλεια, ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐκείνη, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη, παρὰ τὴν ἀναγνώριση γιὰ τὴ στενὴ της σχέση μὲ αὐτὲς ὡς ἐκδηλώσεις τῶν ἀξιῶν τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ὡραίου. Ἔτσι πού τελικὰ, προχωρώντας πέρα ἀπὸ τὸν Kant καὶ τὴν ἀξιολογία τῶν νεοκαντιανῶν τῆς σχολῆς τῆς Βάδης, νὰ συνδέσει τὴν ἀξιολογικὴ της ἔρευνα μὲ τὸν ὑπαρξισμὸ καὶ τὸν περσοναλισμὸ, γιὰ νὰ καταλήξει, μὲ τὴν ἔμφασή της στὴ βίωση τῆς θρησκευτικῆς, τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας, καὶ τὴ διασύνδεσή της μὲ τὴν πατερικὴ θεολογία, σὲ μιὰ ὀρθόδοξη φιλοσοφία τῆς θρησκείας.

Οἱ σπουδαιότεροι Ἑλληνες πανεπιστημιακοὶ ἐρευνητὲς πού ἀσχολήθηκαν εἰδικότερα (περισσότερο ἀπὸ ἄλλους) μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, εἶναι ὁ Νικ. Λούβαρις, ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου καὶ ὁ Νικ. Νησιώτης. Ἡ παρούσα μελέτη θὰ περιοριστεῖ στὸν μόνον ἐπιζῶντα (ἐφέτος συμπληρώθηκαν τὰ ἐβδομήντα του χρόνια), στὸν Ὀμότιμο Καθηγητὴ καὶ πρ. Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ε. Θεοδώρου¹. Ἰδιαίτερες ὁμῶς μελέτες θ' ἀφιερῶσουμε

1. Μ' εὐκαιρία τὰ ἐβδομήντα χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου (1921-1991), ἔγινε στὴ Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στίς 22 Ἀπρι-

μελλοντικά καὶ σὲ καθένα χωριστὰ ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ἀξιόλογους ἐρευνητές, τοὺς ἀείμνηστους Ν. Λούβαρι καὶ Ν. Νησιώτη².

Α'

Ἄς ἀρχίσουμε μ' ἕνα μῦθο, τὸ μεσαιωνικὸ θρύλο τοῦ Πάρσιφαλ ἢ τὸ θρύλο τοῦ Γκράαλ (τοῦ Ἁγίου Ποτηρίου)³, πάνω στὸν ὁποῖο βασίστηκε καὶ ἡ πρόσφατη ταινία τοῦ Steven Spielberg Ἰντιάνα Τζόουνς καὶ ἡ τελευταία σταυροφορία (Μιά ἄλλη ταινία, παρωδία αὐτοῦ τοῦ θρύλου, σὲ σκηνοθεσία τῶν Terry Gilliam καὶ Terry Jones, εἶναι καὶ αὐτὴ ποὺ προβλήθηκε αὐτὸ τὸ χρόνο ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ τηλεόραση)⁴. Τὸ πρωτότυπο στοιχεῖο ὑπάρχει στὸν Πάρσιφαλ τοῦ Wolfram von Eschenbach⁵, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι ἐμπνευσμένο

λοῦ 1991, ἑορταστικὴ ἐκδήλωση, κατὰ τὴν ὁποία τοῦ ἐπιδόθηκε καὶ ὁ τιμητικὸς τόμος Ἐξίεις καὶ Πολιτισμός: Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Τῆνος», 1991. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλες εἰσηγήσεις ἦταν καὶ αὐτὴ ποὺ ἐκφώνησε ὁ ὑπαφαινόμενος μὲ τὸν τίτλο: «Φιλοσοφία καὶ θρησκεία κατὰ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου».

2. Εἰδικὰ γιὰ τὸν τελευταῖο, βλ. Μιχ. Κ. Μακράκη, Ἡ ἀρμονία ψυχῆς καὶ σώματος στὸ Νίκο Νησιώτη καὶ ἡ ὀρθόδοξη φιλοσοφικὴ θεολογία του, Ἀθήνα 1989, εἰσήγηση ποὺ ἐκφωνήθηκε σὲ πνευματικὸ μνημόσυνο τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ καὶ ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ τοῦ Χ.Ο.Φ.Ε. Ἀνησυχίες, ἀριθ. 35, Ὀκτ.-Δεκ. 1988, σ. 7-12. Γιὰ τὸ Ν. Νησιώτη, ὅπως καὶ γιὰ τὸ Ν. Λούβαρι καὶ τὸν Ε. Θεοδώρου, βλ. ἐπίσης Μιχ. Κ. Μακράκη, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας (Ἱστορικὴ ἀνασκόπηση καὶ κύρια θέματα), Ἀθήνα 1988, σ. 43-49 καὶ Ἐννοια καὶ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, Ἀθήνα 1989, σ. 259-71. Καθὼς ἀκόμα καὶ ὅσα γράφει γενικὰ ὁ Μάριος Π. Μπέγζος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου του «Φαινομενολογία τοῦ Ἱεροῦ (Προοίμιο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας)», στὸ συλλογ. τόμο Ἐξίεις καὶ Πολιτισμός, σ. 39-41.

3. Ὁ μῦθος τοῦ Πάρσιφαλ προέρχεται ἀπὸ τὸν «Κύκλο τοῦ Ἀρθούρου» τοῦ Chretien de Troyes (β' μισὸ τοῦ 12ου αἰ.). Καὶ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴν τελευταία μυθιστορία αὐτοῦ τοῦ Κύκλου, τὴ μυθιστορία Πάρσιφαλ ἢ Ὁ θρύλος τοῦ Ἁγίου Ποτηρίου (Parceval ἢ Li Conte del graal), γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία δημιουργήθηκε ὀλόκληρη φιλολογία γιὰ τὸ Ἅγιο Ποτήριο τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (A. Berry, P. - G. Castex κ. ἄ., «Γαλλικὴ λογοτεχνία», μετφρ. Ἐρης Κανδρῆ, Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, Ἀθήνα, ἐκδ. «Πάπυρος», τ. 16 [1984], σ. 151). Ἔτσι ποὺ τὸ Ἅγιο Ποτήριο νὰ γίνει ἕνα σύμβολο (Στὸ ἴδιο, σ. 152).

4. Ἡ ταινία αὐτὴ μὲ τὸν τίτλο «Ἱππότες τῆς ἐλεεινῆς τραπέζης» (προβλήθηκε ἀπὸ τὴν ΕΤ-2 στὶς 19-4-1991), μιὰ παρωδία τοῦ γνωστοῦ μεσαιωνικοῦ θρύλου, δημιουργημένη ἀπὸ τοὺς Μόντι Πάιθονς, εἶναι προγενέστερη (1975) ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ Σπῆλμπεργκ (1989). Ἡ δράση της τοποθετεῖται στὰ 932 μ.Χ., στὴν ἐποχὴ τοῦ βασιλεῖα Ἀρθούρου. Τὸ Ἅγιο Ποτήριο ἔχει ἐπίσης ὡς θέμα της καὶ ἡ τελευταία ἱεροτραγικὴ ταινία τοῦ Terry Gilliam, The Fisher King (1991).

5. Τὸ ἔργο αὐτὸ, ὅπως καὶ τὰ ἔργα τῶν πιδ φημισμένων ποιητῶν τοῦ αὐλικοῦ ἔπους τῆς μεσαιωνικῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας (μεταξὺ 1190 καὶ 1210), βασίζεται, ὅπως ἀναφέραμε, στὶς γαλλικὲς μυθιστορίες τοῦ Chretien de Troyes, ἔχοντας ὡστόσο καὶ ἰδιαιτέρου πρωτότυπο στοιχεῖο. Μὲ φαντασία πολὺ πρωτότυπη, ὁ Wolfram von Eschenbach χειρί-

τὸ τελευταῖο ὁμώνυμο ἔργο τοῦ R. Wagner⁶, ὅπου ὁ ἥρωας, ὁ ἀγνὸς νεανίας Πάρσιφαλ, ὠριμάζει σιγὰ - σιγὰ κατὰ τὴ μακρινὴ πορεία του στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. "Ὡσπου στὸ τέλος, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις, φτάνει στὸ κάστρο τῶν ἱπποτῶν τοῦ Γκράαλ, ὅπου μέσ' ἀπὸ σκληρὰς δοκιμασίας, ποὺ καταλήγουν στὴ νίκη του πάνω στὸ κακό, στέφεται βασιλιάς καὶ γίνεται φύλακας τοῦ Ἁγίου Ποτηρίου⁷.

Πρόκειται γιὰ τὸ Ποτήριο τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, μέσα στὸ ὁποῖο ἔτρεξε, κατὰ τὴν παράδοση, τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁸, «τὸ τῆς καινῆς διαθήκης»⁹. Ἐδῶ, λοιπόν, βρίσκει τελικὰ ὁ ἥρωας τὴν ἀλήθεια, σ' Αὐτὸν ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ Ἀλήθεια¹⁰. Καί, μαζὶ μὲ τὸν ἥρωά του, ὁ Wagner ἐπίσης, ποὺ μὲ τὸ

ζεταί με ἐπιδειξίτητα καὶ φιλοδοξία τὸ θέμα του στὸ δικό του Πάρσιφαλ (Bl. W. W a l k e r C h a m b e r s, D. G. D y e r κ. ἄ., «Γερμανικὴ λογοτεχνία», μετφρ. Ἄναστ. Πανταζοπούλου, Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα, τ. 16, σ. 418).

6. Τὸ θρησκευτικὸ δράμα, «τελετουργικὸ σκηρικὸ ἔργο» (Bühnenweihfestspiel), Πάρσιφαλ (Parsifal), σὲ τρεῖς πράξεις, ποίηση καὶ μουσικὴ Richard Wagner, ἀνεβάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ σκηνὴ τοῦ Bayreuth στις 26 Ἰουλίου 1882, ἐξίμιση μῆνης πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (13 Φεβρουαρίου 1883). Στὴν πραγματικότητα, εἶναι τὸ τελευταῖο του ἔργο, τὸ «κύκνειο ἄσμα» τῆς ζωῆς του, παρότι ἄρχισε νὰ γράφει τὸ κεμενὸ του τὸ 1857 (συνέχισε ὡς τὸ 1877), γιὰ νὰ τελειώσει τὸ διάγραμμα τῆς μουσικῆς μορφῆς ὕστερ' ἀπὸ τριετὴ πλήρη ἐργασία, τὸ 1879, καὶ τὴν ἐνορχήστρωση τὸ 1882. Τὸ χρόνο δηλαδὴ ποὺ ἐμφανίστηκε στὸ Bayreuth.

7. Ὅπως ὁ Σάντκο (Sandko) τοῦ ρωσικοῦ παραμυθιοῦ πάνω στὸ ὁποῖο βασίζεται ἡ ὄπερα τοῦ Rimsky - Korsakov, ἢ καὶ ὁ Πέερ Γκύντ (Peer Gynt) στ' ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ibsen, ἔτσι καὶ ὁ Πάρσιφαλ ἐμφανίζεται στὸ ἔργο τοῦ Wagner ὡς ἕνας πραγματικὸς κυνηγός, ἀλλὰ καὶ μὲ συμβολικὴ ἔννοια, ὡς ἕνας κυνηγὸς τῆς ἀλήθειας. Τέτοιος δηλαδὴ, ὅπως χαρακτηρίζεται ὁ φιλόσοφος, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Hume. Κύριο γνῶρισμα τοῦ Πάρσιφαλ εἶναι ἡ ἀθωότητα καὶ ἡ ἄγνοια. Γι' αὐτὸ καὶ ἀναζητεῖ τὴν καθαρῶτατη γνῶση ποὺ τοῦ παρέχει ἡ δύναμη τῆς συμπάθειας μέσα στὴ δυστυχία. Ἀρχικὰ ὡς κυνηγὸς ἀγρίων θηρίων, ἐγκαταλείπει μετὰ τὴ μητέρα του καὶ περιπλανιέται ἀνὰ τὸν κόσμο, ζώντας ἀπὸ τὸ κυνήγι. "Ὡσπου νὰ φτάσει, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις, στὸ Γκράαλ. Ὁ ἴδιος θὰ πεῖ: «Ἀλλήμονο, πέρασα ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς πλάνης καὶ τῶν παθῶν. "Ἄγρια κατὰρα μ' ἔκαμε νὰ περιπλανιέμαι γιὰ νὰ βρῶ τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας μέσα στὴν ἄβυσσος χώρα...». Γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου (libretto), ποὺ ἐκτυλίσσεται στὸ Monsalvat, στὴν Ἰσπανία, στὸ Κάστρο τοῦ ἁγίου Γκράαλ, βλ. R i c h a r d W a g n e r, Parsifal, Ein Bühnenweihfestspiel, Stuttgart, Reclam - Verlag, 1956.

8. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση τῶν φραγκικῶν φύλων, ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας περισυνέλεξε τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἔτρεξε ἀπὸ τὸ Σταυρό, σ' ἕνα κρυστάλλινο ποτήρι ποὺ, μαζὶ μὲ τὴ λόγχη, μετέφεραν ἄγγελοι στὴ Δύση, στὸ ὄρος Monsalvat, ὅπου ἀνατέθηκε ἡ φύλαξή τους σὲ ἀγνοὺς ἱππότες.

9. «Πῆτε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης...» (Ματθ. κστ' 27-28. Πρβλ. Μάρκ. ιδ' 24 καὶ Λουκ. κβ' 20). Εἶναι τὰ λόγια ποὺ εἶπε ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ Μυστικὸ Δείπνο καὶ ποὺ ἐπαναλαμβάνει ὁ ἱερέας κατὰ τὴν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας.

10. Ἰωάν. ιδ' 6.

ἔργο του αὐτό, ὅπως λέει ὁ Nietzsche, «κατέρρευσε μπροστὰ στὸν Τίμιο Σταυρό»¹¹. Ὁ Πάρσιφαλ εἶναι ἓνα σύμβολο. Συμβολίζει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀνακάλυψή της στὴ σχέση του μὲ τὸ Θεό¹². Ἐκφράζει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια πρὸς ἀναζητεῖ ἢ φιλοσοφία, στὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια τῆς θρησκείας. Μὲ τὸ δεδομένο ὅτι κατεξοχὴν στὴν περίπτωση τοῦ Wagner μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ φιλοσοφία στὴ μουσική, τὸ ἔργο του γιὰ τὸν Πάρσιφαλ, ἂν καὶ θρησκευτικὸ δράμα, συνδυάζει τὴ θρησκεία μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν τέχνη.

Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ συνδυασμὸ εἶδε καὶ ὁ Νικ. Λούβαρις στὴ θρησκευτοφιλοσοφική του ἀνάλυση τοῦ Πάρσιφαλ, στὴ μελέτη του Ἡ θρησκεία τοῦ Βάγνερ¹³. Ἕνας συνδυασμὸς πρὸς ὑπῆρξε καὶ γιὰ τὸν ἴδιο, τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ, τὸ τρίπτυχο τῆς ζωῆς του: τὰ ἀγαπημένα του θέματα: Θρησκεία, Φιλοσοφία, Τέχνη», ὅπως γράφει καὶ «ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους μαθητές» του¹⁴. Καὶ μόνο ἡ ἀγάπη του γιὰ τὶς τρεῖς αὐτὲς περιοχὲς τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς εἶναι πραγματοποίηση τῶν τριῶν βασικῶν ἀξιῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου: τοῦ ἀγίου, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ ὡραίου, δείχνει τὴν ἐπίδραση πρὸς δέχτηκε ὁ Ν. Λούβαρις, φυσικὰ καὶ οἱ μαθητές του, καὶ μάλιστα ὁ πρὸς ἐπιστήθιός του, ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου¹⁵, ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ἀξιῶν, τὴ λεγόμενη ἀξιολογία¹⁶.

11. Βλ. τὰ λόγια τοῦ Nietzsche στὸ βιβλίο τοῦ Will Durant, *Outlines of Philosophy: Plato to Russell*, London, Ernest Benn Limited, 1962, σ. 356. Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Nietzsche «προτιμοῦσε τὸν ἀντάρτη Siegfried» (Στὸ ἴδιο). Τὸ ἔργο του *Also sprach Zarathustra* (1883) ὑπῆρξε «ἡ μεγαλειώδης ἀπάντησή του στὸν Parsifal ὅταν ὤμως πιά ὁ δημιουργὸς τοῦ Πάρσιφαλ εἶχε παραδώσει τὸ πνεῦμα στὴ Βενετία» (Στὸ ἴδιο, σ. 358).

12. W. Walter Chambers, D. G. Dyer κ. ἄ., ὅ.π., τ. 16, σ. 418.

13. Ν. Ι. Λούβαρις, Ἡ θρησκεία τοῦ Βάγνερ: Ἡ ἀπολύτρωση — Ἡ ψυχὴ τοῦ μουσουργοῦ — Ὁ μῦθος τοῦ Γκράλ — Ὁ Πάρσιφαλ, Ψυχολογικὴ καὶ θρησκευτολογικὴ ἀνάλυσις, Ἀθήναι, ἐκδ. Ζητιάκη, 1928. Βλ. ἰδιαιτέρως σ. 30-80 ὅπου γίνεται ἐκτενὴς ἀνάλυση τοῦ δράματος.

14. Δ. η. μ. Σταθόπουλου, «Homo religiosus», Ἐπιλογή ἀπὸ μελέτες, ἐπιφυλλίδες, δοκίμια (ἀναθεωρημένα) καὶ πρόσφατες ἀνέκδοτες ἐργασίες πάνω στὸ πανανθρώπινο φαινόμενο τῆς θρησκείας, Ἀθήνα, ἐκδ. Φιλιππότη, 1981. «Γιὰ τὸν ἀπόδημο δάσκαλο Ν. Ι. Λούβαρις», σ. 139. Γιὰ τὸ Νικ. Λούβαρις, βλ. τὸ ἀφιέρωμα: Νικ. Ι. Λούβαρις, ὁ Ἀποδημητής, ὁ Μύστης, ὁ Ἐπόπτης, ἐπιμέλεια Δημήτρη Σταθόπουλου, Ἀθήνα, ἐκδ. Γ. Χατζηνικολῆ, 1981 (176 σελ.). Καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐκτενὴ μελέτη (134 σελ.), πρὸς ἔγραψε ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους μαθητές καὶ συντοπίτης του, ὁ Ὁμ. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μᾶρκος Α. Σιώτης, μὲ τὸν τίτλο: Νικόλαος Ι. Λούβαρις, ἡ προσωπικότης καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ἀθήναι 1965.

15. Βλ. Εὐάγγ. Θεοδώρου, Ὁ Νικόλαος Λούβαρις ὡς διδάσκαλος καὶ ὁδηγὸς (Ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 20 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐκδημία του πρὸς Κύριον), Ἀθήνα 1981.

16. Ἡ ἀξιολογία ἀποτελεσε ὀλόκληρη θεωρία γιὰ τοὺς νεοκαντιανούς τῆς Σχολῆς τῆς Βάδης (Badische Schule: W. Windelband, H. Rickert, A. Ritschl κ. ἄ.) πρὸς μὲ βάση

Μιά θεωρία που έχει την αρχή της, κανονικά, στη φιλοσοφία του Πλάτωνα¹⁷.

Ἀνάλογα με την ἔμφαση που δίνεται κάθε φορά σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία «στοιχεῖα» τῆς ψυχῆς, ὅπως διακρίνονται στὴν Πολιτεία του: «λογιστικόν», «θυμικόν», «ἐπιθυμητικόν»¹⁸ (ἀντίστοιχα περίπου με τὸ λογικό, τὸ συναίσθημα, τὴ βούληση)¹⁹, διαμορφώνονται, σύμφωνα με τὸ Ν. Λούβαρι, οἱ τρεῖς τύποι τοῦ φιλοσόφου: τοῦ ἐπιστήμονα (Ἀριστοτέλης), τοῦ καλλιτέχνη (Πλάτων), τοῦ προφήτη (Πυθαγόρας)²⁰. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία, ὡς μιὰ γενικὴ ὁρμὴ τῆς ψυχῆς, ὅπως ἀναφέρεται, με τὸ λογικό, στὴν ἐπιστήμη (τὴν ἀλήθεια), ἀναφέρεται ἐπίσης, με τὸ συναίσθημα, στὴν τέχνη (τὸ ὄραϊο), καθὼς καὶ στὴ θρησκεία (τὸ ἅγιο). Μὲ τὴ διαφορὰ, ὅτι ἡ ἀναφορὰ τῆς στὴ θρησκεία γίνεται καὶ με τὴ βούληση.

τις τρεῖς Κριτικὲς τοῦ Kant γιὰ τὸν καθαρὸ λόγο (ἀλήθεια), τὴν κριτικὴ δύναμη (ὄραϊο) καὶ τὸν πρακτικὸ λόγο (ἀγαθό), διαμόρφωσαν τὴν ἰδιαίτερη φιλοσοφία τους καὶ ἓνα νέο, τὸν τρίτο, βασικὸ κλάδο (οἱ δύο ἄλλοι, ἡ γνωσιολογία καὶ ἡ μεταφυσικὴ) στὴ νεότερη φιλοσοφία. Ἀπὸ τὴ νεοκαντιανὴ ἀξιολογία φαίνεται νὰ εἶναι ἄμεσα ἐπηρεασμένος ὁ Νικ. Λούβαρις, ὄχι ὅμως ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου (βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου, «Ἀξία [Φιλοσ.]», στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα, τ. 10 [1981], σ. 96-98, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, σ. 98). Πρὸ βλ. τὸν κριτικὸ ἔλεγχο τοῦ «Πανλογισμοῦ» (Panlogismus) τῶν Νεοκαντιανῶν, ποὺ κάνει ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου στὸ ἔργο του Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, Ἀθῆναι 1955, σ. 26 κ.π.

17. Στὴν πραγματικότητά, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀξιολογίας πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὶς πλατωνικὲς ἰδέες, καὶ ἰδιαίτερα στὴν πλατωνικὴ τριάδα τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ὄραϊου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, στὶς τρεῖς αὐτὲς βασικὲς ἀξίες ποὺ ὁ Πλάτων τις ταύτισε τελικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. «Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐάγγ. Παπανοῦτσος, «ἡ ψυχὴ λυτρώνεται με τὸν ἔρωτα, με αὐτὸν γεύεται εὐτυχία, καθὼς ἀπλώνοντας τὸ βλέμμα τῆς πέρα ἀπὸ τὴν σωματικὴν ὁμορφιὰ βυθίζεται στὸ 'πολὺ πέλαιος τοῦ καλοῦ' (Συμπόσιον 210d), φτάνει στὴν ἄμεση 'θεωρία' τοῦ αἰώνιου καὶ καθαροῦ ὄραϊου (211α κ.π.), ποὺ εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὕψιστο Ἀγαθὸ καὶ ἡ ἄδολη Ἀλήθεια — ὁ ἴδιος ὁ θεός· ἐπιστρέφει συνάμα καὶ στὴν ἀρχικὴ τῆς κατάστασι (Φαῖδρος 249c)» (Ε. Π. Παπανοῦτσος, Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα, Ἀθῆνα, ἐκδ. «Δωδώνη», 1971, σ. 134). Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ταύτισι τοῦ ἀγαθοῦ με τὸ καλὸ (ὄραϊο), βλ. Φίληβος 64e, Τίμαιος 30c, 87c, Λύσις 216d, Γοργίας 504b, Νόμοι IX 859de, Συμπόσιον 211ab, 211e (στὸ ἴδιο, σ. 117). βλ. ἐπίσης Constantine Cavarinos, Plato's Theory of Fine Arts, Athens, «Astir» Publishing Company ΑΙ. & Ε. Papademetriou, 1973, σ. 27-29.

18. Πλάτωνος Πολιτεία IV 440e - 441a. Τὴν τριμερῆ διαίρεση τῆς ψυχῆς προϋποθέτει ἐπίσης ὁ Πλάτων στὸ Φαῖδρο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μῦθο τοῦ δῖφρου (Φαῖδρος 246a κ.π. Πρὸ βλ. Πολιτεία IV 436a κ.π.).

19. Λέμε «περίπου», ἐπειδὴ «ἡ βούληση», ὅπως παρατροῦν οἱ Ed. Zeller καὶ W. Nestle, «γιὰ τὸν Πλάτωνα στέκεται στὸ σύνορο ἀνάμεσα στὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν» (Τσέλλερ - Νέστλε, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μετάφραση ἀπὸ τὴ δέκατη τρίτη ἐκδοσι Χ. Θεοδωρίδη, Ἀθῆνα, [ἐκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1942], ἐκδ. «Κάλλβος», 1969, σ. 193).

20. Ν. Ι. Λούβαρι, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆνα, ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, 1933, τ. 2, σ. 215.

Ἐμεῖς ἐδῶ ἐνδιαφερόμαστε ἰδιαίτερα, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ θέμα μας, γιὰ τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ θρησκεία. Καὶ μάλιστα γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου σὲ αὐτὴ. Ποιὰ θέση, λοιπόν, παίρνει ὁ διακεκριμένος καθηγητῆς ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ σχέση; Καί, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, πῶς ἐννοεῖ τὴ φιλοσοφία;

*

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φιλοσοφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λογικὸ, χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ συναίσθημα δείχνει, ὅτι δὲν εἶναι μονάχα ἀντικειμενικὴ γνώση ἀλλ' ἔχει καὶ χαρακτῆρα ὑποκειμενικό. Σχετικὰ μὲ αὐτό, κάνει λόγο στὸ Ἐγχειρίδιο φιλοσοφίας, καθὼς καὶ στὸ ἄρθρο του «Ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φιλοσοφίας». Καί, ὅπως γράφει, ὁ προσανατολισμὸς τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων «ἐπηρεάζεται ἀπ' τὴ συνειδητὴ ἢ ἀσυνειδητὴ ὑποκειμενικότητα, ἀπ' τὴν ἐλεύθερη ὑποκειμενικότητα, ἀπ' τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴ ζωὴ τοῦ φιλοσόφου»²¹. Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου ἀντανακλάται στὸ σύστημά του, πῶς ὑπάρχει ὅ,τι ὀνομάζεται μὲ μιὰ λέξη «ὑποκειμενισμὸς» στὴ φιλοσοφία²². Γι' αὐτὸ καὶ συμβαίνει, ὥστε κάθε φιλόσοφος νὰ ἔχει τὴ φιλοσοφία του ποὺ ἐπηρεάζει μονάχα ὅσους ἔχουν ψυχὴ συγγενικὴ μὲ τὴ δική του. Ἄλλωστε, ὅπως λέει καὶ ὁ Goethe μὲ τὸ στόμα τοῦ Φάουστ, ποὺ τὰ λόγια του ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, «μιάζεις μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐννοεῖς»²³. Αὐτὸς ὁ ὑποκειμενισμὸς ἀκριβῶς εἶναι ποὺ μᾶς δυσκολεύει νὰ δώσουμε ἕναν ὀρισμὸ. Νὰ ποῦμε τι εἶναι φιλοσοφία.

Στὸ πρῶτο κίβλας κεφάλαιο τοῦ Ἐγχειριδίου του, σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ σελίδων, μᾶς δίνει διάφορους ὀρισμοὺς τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὰ παλιὰ καὶ τὰ κατοπιναῖα χρόνια²⁴. Κανέναν ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς δὲ θεωρεῖ ἀπόλυτα ἱκανοποιητικό, συμπεραίνοντας ὅτι «ὑπάρχει χάος στὴν προσπάθεια τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας»²⁵. Στὴν πραγματικότητα, ὑπάρχουν τόσοι ὀρισμοὶ ὅσοι καὶ φιλόσοφοι. Ἐτσι ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἕνας συγκεκριμένος

21. Εὐάγγ. Δ. Θεοδώρου, «Ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας», στὸ συλλογ. ἔργο Ἡ φιλοσοφία σήμερα, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία», 1985, σ. 186. Πρβλ. Τοῦ Ἰδίου, Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, τεῦχος Α': Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 23. Ἐδῶ παραθέτονται καὶ τὰ λόγια τοῦ Fichte: «Ἡ φιλοσοφία ἐκάστου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ποιότητος τοῦ χαρακτῆρός του καὶ ἡ ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων εἶναι ἡ ἱστορία τῆς καρδίας» (Στὸ ἴδιο, σ. 23).

22. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Β. Τατάκη, «Ὁ ναρκισσισμὸς στὴν τέχνη καὶ στὴ σκέψη», Ἀγγλοελληνικὴ ἐπιθεώρηση, τ. 3, ἀρ. 2, Ἰούνιος 1947, σ. 46-49.

23. Εὐάγγ. Θεοδώρου, Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 23 καὶ «Ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις...», σ. 186.

24. Ε. Θεοδώρου, Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 7-15.

25. Στὸ ἴδιο, σ. 10.

όρισμός, ένας όρισμός που να ισχύει για όλους. 'Ο πλησιέστερος όρισμός είναι άσφαλώς αυτός που βγαίνει από την έτυμολογία της, από τον ίδιο τον όρο «φιλοσοφία» που σημαίνει «τήν τάσιν προς την σοφίαν»²⁶, την αναζήτηση για τη γνώση. 'Η σοφία ή η γνώση στην ιδανική της μορφή είναι η αλήθεια. 'Η αλήθεια, τής οποίας η ουσία προσδιορίζεται από τη Γνωσιολογία, είναι το ιδανικό, το αντικείμενο τής φιλοσοφίας²⁷. "Όμως η αλήθεια είναι επίσης και το αντικείμενο τής έπιστήμης.

'Η σχέση τής φιλοσοφίας με την έπιστήμη έγκειται, κατά τον Εϋάγγ. Θεοδώρου, στο γεγονός ότι δανείζεται από τις ιδιαίτερες έπιστήμες τα διάφορα πορίσματα τους, για να τα συναρμολογήσει σε μια ένια γνώση, διαμορφώνοντας έτσι μια γενική, μια καθολική εικόνα του κόσμου. 'Αλλά έδω άκριβώς βρίσκεται και η διαφορά τους. Γιατί, όπως εξηγεί ο έκλεκτος καθηγητής, «αν οι διάφορες έπιστήμες είναι μερικές και έρευνούν ένα μονάχα τομέα του είναι, η Φιλοσοφία είναι καθολική έπιστήμη που έρευνά όλoκληρη την πραγματικότητα»²⁸. «Είναι καθολική γνώση, προσπάθεια να συλλάβει το έπιστητό σύμπαν στην ένδοτερη συνάφεια και συνάρτησή του»²⁹.

'Ως καθολική γνώση, λοιπόν, η φιλοσοφία διακρίνεται από τη μερική γνώση κάθε έπιστήμης ιδιαίτερα. Σύμφωνα με τον 'Αμμώνιο Σακκά, που τα λόγια του παραθέτει ο Εϋάγγ. Θεοδώρου, «αί μὲν ἄλλαι έπιστήμαι και τέχναι περί τινα μερικά καταγίνονται..., μόνη δέ η φιλοσοφία περί πάντα τα όντα καταγίνεται»³⁰. 'Ανάλογα, λοιπόν, με την ολοκληρωτική ή φιλοσοφική και την τμηματική ή έπιστημονική γνώση³¹, διακρίνεται και η αλήθεια ως το ιδανικό τής γνώσης: σε ά π ό λ υ τ η αλήθεια (το «άπόλυτο» με την έννοια του «όλου») και σε σ χ ε τ ι κ ή αλήθεια (το «σχετικό» με την έννοια του «μερικού»).

Μια τέτοια διάκριση κάνει και ο 'Ισπανοαμερικανός φιλόσοφος G. Santayana, υποστηρίζοντας ότι, σε αντίθεση με τη σχετική αλήθεια, η απόλυτη αλήθεια είναι απρόσιτη στο ανθρώπινο λογικό³². Γι' αυτό και σε αντί-

26. Στο ίδιο, σ. 7.

27. Στο ίδιο, σ. 35-36.

28. Στο ίδιο, σ. 24.

29. Ε. Θεοδώρου, «'Εσφαλμένες αντίληψεις...», σ. 181. Την αλήθεια αυτή εκφράζει με ποιητικό τρόπο ο Nietzsche που τη γνώμη του αναφέρει ο Ε. Θεοδώρου: «'Ο φιλόσοφος επιδιώκει να κάμει ν' άντηχήση εκ νέου μέσα του ο συνολικός ήχος του κόσμου, για να τον εξαγάγη απ' τον έαυτό του με έννοιες» (Στο ίδιο).

30. Ε. Θεοδώρου, 'Εγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 8. Βλ. και τη σχετική παραπομπή στον 'Αμμώνιο Σακκά, στην ίδια σελίδα, σημ. 3.

31. Αυτή τη διάκριση είχε κάμει ήδη ο Spencer, όταν έγραψε ότι η έπιστήμη είναι «γνώση μερικά ένωμένη» και η φιλοσοφία «γνώση ολοκληρωτικά ένωμένη» (X. Θεοδώρου, Εισαγωγή στη φιλοσοφία, β' έκδ. Ξαναδουλεμένη και συγχρονισμένη, 'Αθήνα, Βιβλιοπωλείον τής «'Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., 1955, σ. 16).

32. George Santayana, The Realm of Truth: Book Third of Realms

θεση μὲ τὸν ἐπιστήμονα ποὺ ἀνακαλύπτει τὴ δική του ἀλήθεια στὸ ἐργαστήρι του, ὁ φιλόσοφος, ὅπως λέει ὁ Jaspers, βρίσκεται πάντα «καθ' ὁδόν»³³. Εἶναι ἕνας ὁδοιπόρος. Ἡ πορεία του εἶναι ὀλόκληρη Ὀδύσεια. Εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ὡς τὸν Ὀδυσσεύα τοῦ Pascoli, τοῦ Tennyson καὶ τοῦ James Joyce³⁴. Εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς τοῦ Δάντη ποὺ ἐπηρέασε καὶ τὸν Καζαντζάκη στὴν Ὀδύσειά του³⁵, μὲ τὴν ἀποκορύφωση τῆς ὁδύνης του στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης³⁶.

Σὰν ἄλλος Ὀδυσσεύς καὶ ὁ φιλόσοφος περιπλανιέται στὴν ἀπέραντη περιοχὴ τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀναζητώντας τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια. Κι ἐπειδὴ, παρόλες τὶς προσπάθειές του, δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ αὐτὸ ποὺ ζητεῖ, ὁ φιλόσοφος, ὅπως λέει ὁ Kierkegaard, «δὲν εἶναι ποτὲ ἱκανοποιημένος». Εἶναι ἕνας ταλαίπωρος,

of Being; London, Constable and Co., 1937, σ. 40. Ἀνάλογη διάκριση μὲ αὐτὴ τοῦ Santayana μεταξὺ «the wholeness of truth» καὶ «the parts of truth» εἶχε γίνει καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ Σκεπτικισμοῦ, τὸν Πύρρωνα (360-270 π.Χ.), ποὺ ὅμως ὑποστήριξε πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἢ κι ἂν ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν κατανοήσει ὁ ἄνθρωπος (ἀκαταληψία). Κάθε γνώση εἶναι σχετικὴ μὲ τὸν ἄνθρωπο (X. Θεοδωροῦ, σ. 120).

33. «Φιλοσοφία θὰ πῆ: νὰ βρισκεσαι καθ' ὁδόν». Αὐτὴ «ἢ καθ' ὁδόν πορεία» εἶναι «τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στὸ χρόνο» (Κάρι Γιάσπερς, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Χρήστου Μαλεβίτση, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δωδώνη», χ.χ., σ. 102).

34. Οἱ περιπλανήσεις τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος τοῦ James Joyce (Ulysses, New York, Random House, 1961, ἐλληνικὴ μετάφραση Σωκράτη Καψάσκη, Ἀθήνα, ἐκδ. «Κέδρος», 1990), τοῦ Λέοπολντ Μπλούμ, περιορίζονται σὲ μιὰ μονάχα μέρα, στὶς 16 Ἰουνίου 1906. Ὡστόσο, ὀλόκληρο τὸ πολυσέλιδο αὐτὸ μυθιστόρημα τῆς «μιας ἡμέρας» εἶναι μιὰ τεράστια περιπέτεια σκέψης, ἕνας συμβολισμὸς τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς γνώσης (Παγκόσμιον Λεξικὸν τῶν Ἔργων Ἐπιστήμης, Τέχνης, Φιλοσοφίας, μετφρ. ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Διεθνoῦς Ὄργανισμοῦ Spiritus Mundi, α' ἐκδ., Ἀθήνα, σὲ 6 τόμους, τ. 4 [1965], σ. 1681).

35. Σύμφωνα μὲ τὴν Κόλαση (Inferno) τοῦ Δάντη (26ο ἄσμα), ὁ Ὀδυσσεύς, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἰθάκη, ρίχνεται πάλι ὄλος ἀνησυχία σὲ καινούργιες περιπέτειες γιὰ ν' ἀναζητήσει τὴ γνώση μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ Καζαντζάκης ποὺ ἐπηρέαστηκε ἀπὸ τὸν Δάντη, μεταφράζοντας τὴ Θεία Κωμωδία, ὅπως εἶχε μεταφράσει καὶ τὴν Ὀδύσεια τοῦ Ὀμήρου, παρουσιάζει τὸν Ὀδυσσεύα στὴ δική του Ὀδύσεια νὰ ἐγκαταλείπει κι αὐτὸς κάποια μέρα τὴν Ἰθάκη γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης. Ὁ «Ὀδυσσεύς» του, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Stavros D. Panou, εἶναι «ἕνας νέος Ὀδυσσεύς ποὺ δὲ θὰ φτάσει ποτὲ στὴν Ἰθάκη, ὄχι γιατί δὲ θέλησε, ἀλλὰ γιατί δὲν κατορθώνει νὰ τὴν βρεῖ» (Stavros D. Panou, Le problème de Dieu chez Nikos Kazantzakis, thèse présentée pour le Doctorat en Sciences Religieuses, Strasbourg 1968, σ. 10. Βλ. ἐπίσης ὀλόκληρο τὸ βιβλίο ποὺ εἶναι μιὰ «Θεογονία τοῦ Μηδενισμοῦ» [Theogonie de Nihilisme]).

36. Βλ. στὸ πολυσέλιδο ἔργο τοῦ Νικηφόρου Βρεττάκου, Νίκος Καζαντζάκης: Ἡ ἀγωνία καὶ τὸ ἔργο του, ἐπιμ. ἐκδ. Κωστούλας Μητροπούλου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Π. Σύψας», χ.χ., σ. 529.

έναν δυστυχησμένον. "Όπως «ό πιδ δυστυχησμένον άνθρωπος»³⁷, ό Περιπλανώμενος 'Ιουδαίος, έναν 'Οδοιπόρο Αιώνιοσ πάνω στη γη³⁸, έτσι και ό φιλόσοφος «καταδικάστηκε», θά 'λεγε κανείς, να βαδίζει αιώνια τó δρόμο πού χάραξε γι' αυτόν ή άπεριόριστη αγάπη του για τήν αλήθεια, ή αγωνιώδης προσπάθειά του να συλλάβει τó άπόλυτο, τó άπειρο.

'Η αναζήτησή του αυτή για τó άπειρο είναι ό,τι χαρακτηρίζει, σύμφωνα με τόν Ευάγγ. Θεοδώρου, τó «τραγικό στοιχείο στη φιλοσοφία»³⁹. Σε αναφορά με αυτή γράφει: «'Η τάση για τó άπειρο προσκρούει στόν πεπερασμένο της χαρακτήρα, στό πεπερασμένο πνεύμα του ανθρώπου πού προσπαθεί να συλλάβει τó άπειρο και να τó περιλάβει σ' έννοιες. Κατανοεί όμως με όδύνη ό,τι επιχειρεί κάτι τó αδύνατο. 'Από αυτή τήν άποψη, ή φιλοσοφική πνευματική ενέργεια κρύβει στό βάθος της μιá τραγικότητα»⁴⁰. Γι' αυτό και ή φιλοσοφία, όπως συμπεραίνει ό σεβαστός καθηγητής, «παραπέμπει στη Θρησκεία πού μόνη αυτή μπορεί να καθησυχάσει τή νοσταλγία για τó άπειρο»⁴¹, για τó ιδανικό της πού είναι ή άπόλυτη αλήθεια.

'Εδώ, λοιπόν, στη μέση του δρόμου πού φτάσαμε, ύστερα άπ' όσα είπαμε για τή φιλοσοφία και πριν ακόμα περάσουμε στό χώρο τής θρησκείας, ός θυμηθοϋμε πάλι τόν Πάρσιφαλ πού αναφέραμε στην άρχή, με τή μετάβασή του στην αλήθεια πού βρήκε στό Θεό.

B'

'Εφόσον ή φιλοσοφία χρησιμοποιεί, μαζί με τó λογικό πού τή φέρνει σέ σχέση με τήν έπιστήμη, τó συναίσθημα επίσης, καθώς και τή βούληση,

37. Αυτή είναι ή έπιγραφή, γραμμένη στ' άγγλικά (The Unhappiest Man) πάνω σ' έναν τάφο, κάπου στην 'Αγγλία, και συγκεκριμένα στό Worcester (μιá μικρή πόλη άνάμεσα στό Birmingham και στην Oxford), πού άνήκει, όπως πιστεύουν, στόν Περιπλανώμενο 'Ιουδαίο. Φαίνεται πός «κάποιος —σύμφωνα με τόν Kierkegaard— πρέπει ν' άνοιξε τόν τάφο, μα δέ βρήκε ούτ' ένα ίχνος άπό ανθρώπινο σώμα» (S. Kierkegaard, Either/Or, trans. by David F. Swenson and Lillian Mervin Swenson, Garden City, New York, Doubleday and Company, Inc., 1951, τ. 1, σ. 217). Δέν αποκλείεται ώστόσο αυτός ό άνθρωπος, «ό πιδ δυστυχησμένον άνθρωπος», πού καταδικάστηκε να περιπλανιέται αιώνια, χωρίς να μπορεί να πεθάνει ποτέ, να μπήκε σ' αυτό τόν τάφο, για ν' αναζητήσει τή γαλήνη στό θάνατο. 'Επειδή όμως ό θάνατος δέν έλεγε να 'ρθει ποτέ, αναγκάστηκε να βγει άπό τόν τάφο του, για να ξαναρχίσει κάτω άπό τήν κατάρρα πού τόν έδερνε, τίς ατέλειωτες περιπλανήσεις του.

38. Βλ. στό ίδιο, όλόκληρο τó κείμενο του Kierkegaard, «The Unhappiest Man», σ. 217-18.

39. Ε. Θεοδώρου, 'Εγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 22.

40. Στό ίδιο, σ. 22-23.

41. Στό ίδιο, σ. 23.

ἔρχεται ὑποχρεωτικά σὲ σχέση με τὴ θρησκεία. «Ἡ θρησκεία —ὑποστηρίζει ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου— εἶναι τὸ συναίσθημα ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴ μυστηριώδη ἐξάρτησή του ἀπὸ ἓνα ὑπεράνθρωπο ὄν καὶ ἡ βούληση γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν πράξεών του σύμφωνα με τὴ βούληση αὐτοῦ τοῦ ὄντος»⁴². Ἡ θρησκεία ἀδὲν εἶναι θεωρία, ἀλλὰ ζωή»⁴³, βίωμα, ὅπως εἶναι καὶ ἡ φιλοσοφία. Εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, «ἀξιολογικὸ βίωμα (Werterlebnis)»⁴⁴. Ὡς ὀλοκληρωμένο ὅμως βίωμα, κατὰ τὸ ὅποιο ἐκδηλώνεται ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα, στὴν ὀλότητά της, χρησιμοποιεῖ, μαζὶ με τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούληση, τὸ τρίτο ἐπίσης στοιχεῖο τῆς ψυχῆς: τὸ λογικόν⁴⁵.

Ὅπως ὁ Rudolf Otto, ἔτσι καὶ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου ποὺ ἔγραψε ἰδιαιτέρη μελέτη γι' αὐτόν⁴⁶, δέχεται ὅτι στὴ θρησκεία, σὲ κάθε ἀνώτερη θρησκεία, ὑπάρχουν καὶ τὰ λογικὰ στοιχεῖα με τὰ ὅποια τὸ ἄ-λογο ἢ ὑπὲρ-λογο ὑφίσταται διανοητικὴ ἐπεξεργασία καὶ διαμόρφωση⁴⁷. Αὐτὸ τὸ ἄ-λογο στὴ σχέση του με τὸ συναίσθημα εἶναι ὅ,τι διακρίνει τὴν πίστη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κύρια βάση τῆς θρησκείας, ἀπὸ τὸ λόγο ὡς πρωταρχικὴ ἀλλ' ὄχι κι ἀποκλειστικὴ (ὅπως στὴν ἐπιστήμη) βάση τῆς φιλοσοφίας. Μιὰ πίστη ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἄλογο πάθος τῆς ψυχῆς καὶ ποὺ γι' αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Kierkegaard ὡς «ὑψιστο πάθος»⁴⁸, ὡς «κίνηση τοῦ παραλόγου»⁴⁹ καὶ «ἄλλα στὸ παράλογο»⁵⁰. Ἡ πρόθεση βέβαια «παρά», στὸ «παρά-λογο» χρησιμοποιεῖται με τὴν ἔννοια ὄχι τῆς «ἐναντιότητας» ἀλλὰ τοῦ «ἐπέκεινα»⁵¹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ πίστη δὲν καταργεῖ τὸ λόγο ἀλλὰ ὑπερβαίνει τὸ λόγο. Ἀναφέρεται στὴ

42. Ε. Θεοδώρου, «Θρησκεία», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, Ἀθῆναι, ἔκδ. Ἀθ. Μαρτίνου, 1962-1968, τόμοι 1-12, τ. 6 (1965), στ. 530.

43. Στὸ ἴδιο.

44. Ε. Θεοδώρου, «Θρησκευτικὸν βίωμα», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τ. 6, στ. 554.

45. Στὸ ἴδιο.

46. Ε. Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto (Ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του), Ἀνάπτυον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» (τόμ. ΝΗ' [1987], τεύχ. Β', σελ. 249-259), Ἀθῆναι 1987.

47. Στὸ ἴδιο, σ. 12 (256).

48. S. Kierkegaard, *Fear and Trembling*, trans. by Walter Lowrie, Garden City, New York, Doubleday and Company, Inc., 1954, σ. 37, 130, 131.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 109.

50. Στὸ ἴδιο, σ. 47.

51. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ «παράλογο» ποὺ ἀπὸ θρησκευτικὴ πλευρὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Kierkegaard ὡς «παράδοξο» (S. Kierkegaard, *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, trans. by H. V. Hong, fifth print., Princeton, N. J., Princeton University Press, 1974, σ. 46 κ.π.), ἔχει νὰ κάμει με τὴ θρησκευτικὴ τρέλα, τὴν «θεῖαν μανίαν» (*Fear and Trembling*, σ. 37) ποὺ ἀναφέρεται, κατὰ τὸν Πλάτωνα, στὸ «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας», στὸ Θεὸ (Πλάτωνος Πολιτεία VI 509d).

διάκριση ανάμεσα στο έλλογο και στο άλογο, στη λογική και στην υπέρβαση της. Μια διάκριση που κάνει επίσης, με αναφορά στον Wittgenstein, ο Αυστριακός Thomas Bernhard σ' ένα από τα τελευταία έργα του: Ρίττερ Ντένε, Φός, που εμφανίστηκε το Μάρτιο του 1991 σε αθηναϊκό θέατρο⁵².

Η σχέση λοιπόν ανάμεσα στο λόγο και στο υπέρλογο, στη γνώση και στην πίστη που χαρακτηρίζει και τη σχέση της φιλοσοφίας με τη θρησκεία, αποτελώντας και το βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας της θρησκείας⁵³, δέ ν ε ἶ ν α ι ἀ ν τ ι θ ε τ ι κ ῆ ἀ λ λ ἄ δ ι α φ ο ρ ι κ ῆ. Είναι κάτι «ντελώς διαφορετικό», όπως λέει ο Kierkegaard⁵⁴. Και, όπως λέει επίσης ο Μίσκιν⁵⁵, που ως «ηλίθιος», στ' όμνυμο έργο του Ντοστογιέφσκι, εκφράζει

52. Πρόκειται για το έργο που ανέβασε ο Λευτέρης Βογιατζής (σκηνοθέτης και πρωταγωνιστής) στο θέατρό του: «Όδοι Κυκλάδων» (Κυψέλη), με τον Ίδιο, στο ρόλο του Φός, και τη Λυδία Κονιόρδου και Όλια Λαζαρίδου ως Ντένε και Ρίττερ, αντίστοιχα (Βλ. το πολυσέλιδο πρόγραμμα - βιβλίο, 357 σελ., της θεατρικής παράστασης: Γ ό μ α ς Μ π έ ρ ν - χ α ρ ν τ, Ρίττερ, Ντένε, Φός, 'Αθήνα, έκδ. «'Η νέα Σκηνή», Μάρτιος 1991, και ιδιαίτερα το ίδιο το κείμενο του θεατρικού έργου, σε μετάφραση Σωτηρίας Ματζιρη, σ. 17-138). 'Ολόκληρο το έργο που αποτελεί αναφορά στο φιλόσοφο Ludwig Wittgenstein και στις αδελφές του, είναι μια ακατάσχετη φλυαρία ως επίκαλυψη της σιωπής (κάτι σαν «προπέτασμα καπνού»), στην οποία καταφεύγει ή ανθρώπινη γλώσσα από αδυναμία να εκφράσει το υπέρλογο, το ακατανόητο. Μια φλυαρία ανάμεσα στον Φός, μετά την επιστροφή του από το ψυχιατρείο, που εξακολουθεί ώστόσο να τον «γοητεύει το παράδοξο» (σ. 68), με «ισόβια» άφοσίωση σε «μια τρελή ιδέα, μια και μοναδική τρελή ιδέα» (σ. 77), και στις δύο αδελφές του, τη Ρίττερ και την Ντένε, που δεν μπορούν να τον καταλάβουν. «Όπως λέει και ο Ίδιος, «ή έλλειψη κατανόησης είναι το μόνο που με δένει με τις αδελφές μου» (σ. 78). Γι' αυτό και δε θα μπορέσει να μείνει σπίτι πάνω από «δυσ-τρεις μέρες», την «τέταρτη» θά ήταν «ήδη νεκρός» (Στο Ίδιο). 'Ετσι ή «αδελφική» σχέση μεταξύ τους είναι στην πραγματικότητα σύγκρουση του παραλόγου με τη λογική, ή μάλλον υπέρβαση της λογικής από το παράλογο. Μια παρόμοια σχέση υπάρχει και στη φιλοσοφία του σύγχρονου Γάλλου φιλοσόφου Michel Foucault, ο οποίος, κατά το Σταύρο Πάνου, έπιμένει, όπως ο Wittgenstein, «στο ρόλο της γλώσσας γιατί αυτή παίζει καθοριστικό ρόλο στο χώρο της λογικής, στο σχήμα των σχέσεων λογική - μη λογική. Αυτή ή σχέση των όριων λογικής και παραλόγου είναι όσο δεν μπόρεσαν να καταλάβουν πολλοί, το κλειρο πρόβλημα, μέλημα όλου του έργου του γάλλου στοχαστή» (Σ τ α ύ ρ ο υ Π ά ν ο υ, «'Αρχαιολογία της σιωπής και του λόγου», 'Αξίες και Πολιτισμός: 'Αφιέρωμα στον Καθηγητή Εδώγγελο Θεοδώρου, σ. 12). Στην πραγματικότητα, πρόκειται για «μια μορφή του τεχνητού διαχωρισμού μεταξύ λογικής και μη λογικής». Και «αυτό θέλει να επισημάνει [ο γάλλος φιλόσοφος] αρχίζοντας το βιβλίο του 'Ιστορία της τρέλας' με το λόγο του Πασσάλ: 'Οι άνθρωποι είναι τόσο αναπόφευκτα τρελοί, ώστε το να μην είσαι τρελός σημαίνει να είσαι τρελός με ένα άλλο είδος τρέλας'» (Στο Ίδιο, σ. 14).

53. Βλ. Μ ι χ. Κ. Μ α κ ρ ά κ η, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της θρησκείας, σ. 11-14.

54. S. K i e r k e g a a r d, Philosophical Fragments, σ. 55.

55. «'Η ουσία του θρησκευτικού συναισθήματος — λέει ο Μίσκιν — δεν έχει να κάνει με καμιά λογική, είναι απρόσιτη σε κάθε άθεισμό. Είναι κάτι δόλοτα διαφορετικό και θά είναι πάντα διαφορετικό. Είναι ένα θέμα που θά το θίγουν πάντα οι άθειστές και πάντα

τὸ «ἄ-λογο» ὡς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἔλλογο⁵⁶. Παρὰ τὴ διαφορὰ τοὺς ὅμως αὐτῆ, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία ἔχουν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, «ἐσωτερικὴ συνάρτηση»⁵⁷. Γι' αὐτὸ καὶ μποροῦν ν' ἀποκτήσουν ἄρμονικὴ σχέση, διατηρώντας καθεμιὰ τοὺς τὴ δική της αὐτοτέλεια.

Τὴν ἄρμονικὴ αὐτὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ θρησκεία, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐπίσημη γραμμὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸, δέχεται μαζὶ μὲ τὸν Kierkegaard⁵⁹ καὶ τὸν Ντοστογιέφσκι⁶⁰, ὁ R. Otto ἐπίσης. Αὐτὸ φαίνεται

θὰ ξεφεύγουν καὶ θὰ μιλοῦν γιὰ κάτι ἄλλο» (F. Dostoyevski, Idiot [Ἵδιος], Polnoye sobraniye sochineni F. M. Dostoyevskovo v tridtsati tomakh [Τὰ ἅπαντα τοῦ Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι σὲ τριάντα τόμους], Leningrad, izd. «Nauka», τ. 8 [1973], Μέρ. Β', κεφ. IV). Πρβλ. τὸ μυστήριον [Mysterium] ἢ τὸ «ἐντελῶς ἄλλο» (ganz Anderes) ὡς χρονικὴ στιγμή, τὸ τέταρτο νομικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἀγίου [Das Moment des Mysterium: Das 'Ganz Andere'], στὸ βιβλίον τοῦ R. Otto, Das Heilige, 23. bis 25. Auflage, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1936, σ. 28-37. Βλ. ἐπίσης τὴ γράφει ὁ Ε. Θεοδώρου, σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ «Ἅγιο τοῦ Otto γιὰ τὸ «ὅλος ἄλλοτριον», ὅπερ ἐκφεύγει τῆς ἀνθρωπίνης διανοητικῆς συλλήψεως», στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, σ. 13 [257]).

56. Ὁ ἴδιος ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Μίσκιν ὡς «ἡλίθιος», ἡ ἐντύπωση ποὺ δίνει σὰν «ἡλίθιος» (Idiot, Μέρ. Α', κεφ. III, V, VII, Μέρ. Β', κεφ. VIII, XII, Μέρ. Γ', κεφ. II κ.λπ.), περικλείει, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, τὸ βαθύτερο νόημα, τὴν κεντρικὴ ἰδέα τοῦ βιβλίου. Κάτι ποὺ ἐκφράζει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ τίτλος του: Ὁ ἡλίθιος. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ «τὸ βιβλίον Ὁ ἡλίθιος —κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Michel Buttier— κατατάσσεται στὴ μεγάλη ἀποφατικὴ παράδοση», στὴ «μυστικὴ» θεολογία (M. Bouittier, «L' Idiot, figure du Christ?», Les Cahiers de 'La nuit surveillée': Dostoïevski, n° 2, textes rassemblés par Jacques Catteau et Jacques Rolland, Lagrasse, Éditions Verdier, 1983, σ. 182).

57. Ε. Θεοδώρου, Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 30.

58. Βλ. Ε. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, σ. 54-65. Βλ. ἐπίσης Μιχ. Κ. Μακράκη, Ἐννοια καὶ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, σ. 85-89.

59. Ἡ σκέψη σὲ σχέση μὲ τὴν πράξη καὶ τὸ λογικὸ σὲ σχέση μὲ τὴ βούληση εἶναι, κατὰ τὸν Kierkegaard, «κάτι ἄλλο, καὶ αὐτὸ τὸ κάτι ἄλλο εἶναι ἐντελῶς διαφορετικόν», εἶναι «μετάβασις εἰς ἄλλο γένος [στὰ ἑλληνικὰ καὶ υπογραμμισμένο]» (S. Kierkegaard, Concluding Unscientific Postscript, trans. David F. Swenson and Walter Lowrie, third print., Princeton, N. J., Princeton University Press, 1974, σ. 103). Ἐπομένως ἡ γνώση καὶ ἡ πίστη, ἡ ὁποία (πίστη) ἀπορρέει ἀπὸ τὴ βούληση, μὲ τὴν ἔννοια θέλω νὰ πιστέψω ἢ δὲ θέλω νὰ πιστέψω, εἶναι ὄχι «πολικὰ ἀντίθετα», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Robert Bretall (A Kierkegaard Anthology, edited by R. Bretall, New York, The Modern Library, 1946, Introduction, σ. xxι), ἀλλὰ διάφορα. «Ὅμως ἡ διαφορὰ αὐτῆ (διαφορικὴ διάκριση) δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἐναρμόνιση ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Kierkegaard δὲν ἀπορρίπτει τὴ γνώση καὶ τὸ λογικόν. Αὐτὸ ποὺ ἀπορρίπτει εἶναι ἡ θεοποίηση τῆς γνώσης καὶ ἡ ἀπαίτηση τοῦ λογικοῦ ν' ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη στρέφεται πραγματικὰ, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, «ἐναντίον τοῦ 'πανλογιστοῦ' Hegel» (Ε. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 40).

60. Παρότι ὁ Ντοστογιέφσκι ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν καρδιά, νιώθοντας, σύμ-

ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ βασικοῦ του ἔργου γιὰ τὸ "Ἄγιο (Das Heilige): «Τὸ ἄλογο (Irrationale) στὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸ λογικὸ (Rationale)»⁶¹.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Otto διατελεῖ, σ' ἓνα μεγάλο μέρος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φαινομενολογίας τοῦ Husserl⁶² ποὺ εἰσήγαγε στὴ θρησκεία ὁ Max Scheler⁶³, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολήθηκε ἐπίσης ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου σὲ μιὰ ἰδιαίτερή του μελέτη⁶⁴. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ «φυσικὴ θεολογία» (theologia naturalis) καὶ τὸν Ὁρθολογισμό ποὺ ἐπιδιώκουν μιὰ λογικὴ προσέγγιση τοῦ θεοῦ, ὁ Scheler, ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ Otto, ἀντιλαμβάνεται τὸ Θεὸ ὡς ἀποκάλυψη στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Γὰ ἴδια τὰ «φαινόμενα», ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ τὴν ὀνομασία τῆς ἡ χουσερλικῆς φαινομενολογία σὰν ἐπιστροφή στα «πράγματα καθεαυτά», εἶναι αὐτὰ τὰ πράγματα ὡς ἐμφανίσεις στὴ συνείδηση. Διαφορετικὰ ἐπομένως ἀπὸ τὰ «φαινόμενα» τοῦ Kant ὡς προσεγγίσεις τῶν αἰσθήσεων⁶⁵. Εἶναι τὰ δεδομένα στὴ συνείδηση, στὴν ὁποία περιέχεται μὲ κάποιον τρόπο ἢ οὐσία τους, ἀποκαλύπτοντας τὸ εἶναι ὡς κάτι τὸ συγκεκριμένο⁶⁶.

Τέτοια, λοιπόν, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Scheler, καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ὄντοτητας τοῦ θεοῦ στὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία⁶⁷. Μιὰ ἀποκάλυψη ποὺ πραγματώνεται μὲ τὸ νὰ βιώνουμε τὸ θεῖο ὡς κάτι ποὺ ἔχει στὸν ὕψιστο βαθμὸ τὸ

φωνα μὲ τὸν Α. Σεστόφ, «τὴν ἴδια περιφρόνηση, ὅπως ὁ Pascal, ἀπέναντι στὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα» (L é o n C h e s t o n, Ἰθάκη καὶ Ἱερουσαλήμ, Δοκίμιο κριτικῆς τοῦ λογικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς μεταφυσικῆς τῆς Βίβλου, μετφρ. Ἰ. Λχ. Βαγενᾶ, Ἰθάκη, ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, χ.χ., σ. 160), δὲν ἀπορρίπτει τὴ λογικὴ. «Ὅ,τι ἀπορρίπτει εἶναι ὁ «πανλογισμός». Σ' αὐτὸ μοιάζει ἔχει μόνον μὲ τὸν Pascal, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Kierkegaard, ὅπως καὶ μὲ τὸν R. Otto, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου, «διδάσκει, ὅτι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ δὲν ἀνήκει μόνον τὸ ὑπὲρ λόγον, ἀλλὰ καὶ τὸ λογικὸν στοιχεῖον» (Ε. Θεοδώρου, ἔ.π., σ. 81).

61. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ R. Otto εἶναι: Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen. Ὁ ἴδιος ὁ Otto ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴ σχέση (Verhältnis) μὲ τὰ παρακάτω λόγια, κατὰ μετάφραση Εὐάγγ. Θεοδώρου: «Μία τοιαύτη σχέσις σχηματοποιήσεως (Schematisierung) εἶναι ἡ σχέσις τοῦ λογικοῦ πρὸς τὸ ὑπὲρ λόγον ἐν τῇ συνθέτῳ ἰδέᾳ (Komplex - Idee) τοῦ Ἄγιου. Τὸ ὑπὲρ λόγον, λαμβάνον οἰονεὶ σχῆμα διὰ τῶν λογικῶν ἐνοιῶν, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν πλήρη σύνθετον κατηγορίαν (Komplex - Kategorie) τοῦ Ἄγιου ἐν πλήρει ἐννοίᾳ» (Ε. Θεοδώρου, ἔ.π., σ. 81, ὅπου καὶ ἡ παραπομπὴ στὸ ἔργο τοῦ Otto, Das Heilige, 23η-25η ἐκδ., München 1936, σ. 61).

62. Ε. Θεοδώρου, Ἰφίλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, σ. 8 (252).

63. Ε. Θεοδώρου, Ἰγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 57.

64. Βλ. Ε. Θεοδώρου, Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler (Ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ), Ἰθάκη 1988.

65. Ε. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 75 σημ.

66. Στὸ ἴδιο. Βλ. ἐπίσης Ἰγχειρίδιον φιλοσοφίας, σ. 10, 56-57.

67. Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 77.

προσὸν τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀγιότητας. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ φαινομενολογία τῆς θρησκείας βλέπει τὸ Θεὸ νὰ εἶναι παρῶν καὶ ἐνεργὸς στὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ποὺ βλέπει τὸ Θεὸ νὰ βρίσκεται στὴ συνείδηση ὡς διανοητικὴ ὑπόθεση. Ὅπως, μὲ ἀνάλογο τρόπο πρέπει νὰ διακριθεῖ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῆς θρησκείας ποὺ περιορίζεται στὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια, τὰ γενεσιουργὰ αἷτια τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου⁶⁸.

Ὅσον ἀφορᾷ ἰδιαίτερα τὴ σύγκρισή της μὲ τὴν τελευταία, αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴ θρησκευτικὴ φαινομενολογία, δὲν εἶναι τόσο ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας, ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸ ἅγιο καὶ ὁ πόθος γιὰ σωτηρία ὡς ἀντικείμενο τῆς θρησκείας, ὅσο εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὴ τὴν ὁρμὴ καὶ σ' αὐτὸ τὸν πόθο⁶⁹. Καὶ τέτοιο ἀντικείμενο, ὅπως γράφει σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸν Scheler, εἶναι «ὁ προσωπικὸς 'Θ ε ὀ ς τ ῆ ς σ ω τ η ρ ί α ς' ποὺ ἀποκαλύπτει τὸν ἑαυτό του στοὺς ἀνθρώπους καὶ κατεργάζεται τὴ σωτηρία τους»⁷⁰. Μονάχα ἔτσι ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Scheler, «θὰ ἀποδείχνη ὄλο καὶ πιὸ καθαρὰ ἐκείνη τ ῆ ν ἐ π α φ ῆ τ ῆ ς ψ υ χ ῆ ς μ ἐ τ ὸ Θ ε ὀ ποὺ ἐνωθε ὁ Αὐγουστίνος στὴν ἐμπειρία τῆς μεγάλης του καρδιάς»⁷¹.

Τὴν αὐγουστίνεια αὐτὴ παράδοση βρίσκει ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου ν' ἀκολουθεῖ καὶ ὁ σύγχρονος Γερμανὸς φιλόσοφος καὶ θεολόγος Johannes Hessen, γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο⁷², ἀφιέρωσε μιὰν ἄλλη μελέτη⁷³. Ἡ θρησκευτοφιλοσοφικὴ του κατεύθυνση γενικὰ, σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει γι' αὐτόν, εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν Scheler καὶ Otto, ὅπως φαίνεται προπάντων ἀπὸ τὴν προσπάθειά του νὰ συνδέσει τὴ θρησκευτικὴ φαινομενολογία τοῦ Scheler μὲ τὴν ὅλη θεωρία τῶν ἀξιών⁷⁴.

Ὅπως ὁ Otto, ἀκόμα καὶ ὁ Scheler, παρὰ τὴν ἐπίδρασή του ἀπὸ τὴ φαινομενολογία τοῦ Husserl, ἔτσι καὶ ὁ Hessen μιλά γιὰ τὸ ἅγιο (Heiliges) ὡς ἀξία, ἀλλὰ καὶ ὡς ὄν⁷⁵. Στὸ Θεὸ συγχωνεύονται ἡ ἀξία καὶ τὸ εἶναι. Τὸ

68. Γενικὰ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Scheler, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ μελέτη ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, βλ. ἐπίσης Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 75-79. Καθὼς καὶ Κ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ η, «Θρησκευτολογία», στὴ Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τ. 6, στ. 547-48.

69. Ε. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 76.

70. Στὸ ἴδιο, σ. 77.

71. Στὸ ἴδιο, σ. 79. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ παραπομπὴ στὸν Scheler.

72. Βλ. Ε. Θεοδώρου, Ὁ "Ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, Ἀθήναι 1955.

73. Βλ. Ε. Θεοδώρου, Φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Johannes Hessen, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» (τόμ. ΝΘ' [1988], τεύχ. Β', σελ. 296-307), Ἀθήναι 1988.

74. Στὸ ἴδιο, σ. 4 (297).

75. Στὸ ἴδιο, σ. 5 (298).

ἅγιο εἶναι συνάμα ἀξία καὶ εἶναι, ἡ ἀ π ό λ υ τ η π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀξίες: τὸ ἀληθινὸ, τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ καλὸ ποὺ εἶναι ἀπλὲς ἰδέες, ἔχοντας τὴ δ υ ν α τ ό τ η τ α νὰ πραγματοποιηθοῦν⁷⁶. Ὡστόσο, ἂν καὶ διαφορετικὸ, σχετίζεται μὲ αὐτές. Εἶναι, κατὰ τὸν Hessen, «ἡ πατρίδα τῶν ἀξιῶν»⁷⁷. Ὡς ἀνώτερη ὅμως ἀξία, ἀπόλυτη ἀξία, εἶναι πάνω ἀπ' ὅλες τὶς ἀξίες καὶ ἀπὸ καθετὶ στὸν κόσμο. Εἶναι ὑπερβατικὸ, ἀλλὰ καὶ προσωπικὸ⁷⁸. Εἶναι ὑπερβατικὴ καὶ προσωπικὴ ἀξιολογικὴ πραγματικότητα, ποὺ ὅμως ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ προσεγγίσει μὲ τὶς διαφορὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς του (λογικὸ, συναίσθημα, βούληση) ποὺ ὅλες μαζί συμμετέχουν στὸ θρησκευτικὸ βίωμα⁷⁹. Ὁ Hessen ὀρίζει τὴ θρησκεία ὡς «βιωματικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἅγιο (Lebensbeziehung des Menschen zum Heiligen)»⁸⁰. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχέση πρὸς τὸ Θεὸ ὡς τὸ ἀπόλυτο πρόσωπο διαμορφώνεται καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πραγματοποίησιν τῶν διαφόρων ἀξιῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τοῦ πολιτισμοῦ⁸¹.

*

Γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Hessen, μὲ τὸν ὅποιο φαίνεται νὰ εἶχε ἰδιαίτερη προσωπικὴ σχέση ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, ἔγραψε, ὅπως ἀναφέραμε, εἰδικὴ μελέτη⁸², ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Γερμανὸς αὐτὸς φιλόσοφος, «ένας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα»⁸³, συνδύασε τὴ φιλοσοφικὴ φαινομενολογικὴ μέθοδο μὲ τὴ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν γενικὰ⁸⁴. Τόσο ἡ μελέτη του αὐτὴ γιὰ τὸν Hessen ὅσο καὶ ἡ ἄλλη του μελέτη γιὰ τὸν Otto, ποὺ ἀναφέραμε ἐπίσης, δείχνουν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως ὁ «προσφιλῆς [του]

76. Στὸ ἴδιο.

77. «Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πατρίς τῶν ἀξιῶν. Εἰς αὐτὸν ἔχουν τὸ θεμέλιόν των ὅλοι αἱ ἀξίαι» (Στὸ ἴδιο, σ. 8 [301]. Βλ. ἐπίσης Johannes Hessen, Der Sinn des Lebens — Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἑλλην. μετάφρασις Εὐάγγ. Θεοδώρου, ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου, Ἀθῆναι 1954, σ. 60).

78. Ε. Θεοδώρου, Φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ J. Hessen, σ. 5 (298).

79. Στὸ ἴδιο, σ. 6 (299) κ.λπ.

80. Στὸ ἴδιο, σ. 5 (298). Βλ. ἐπίσης Johannes Hessen, Religionsphilosophie, 2 Bde, Bd 1: Methoden und Gestalten der Religionsphilosophie, 2. Auflage, München, Reinhardt, 1955, σ. 27.

81. Ε. Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ J. Hessen, σ. 5 (298), 6 (299), 8 (301), 11 (304).

82. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου ἀπὸ τὴ θρησκευτοφιλοσοφία ἰδιαίτερα τοῦ Hessen, φαίνεται βέβαια ἀπὸ τὴν εἰδικὴ μελέτη του γι' αὐτὸν καὶ τὶς συχνὰς ἀναφορὰς εἰς τὴν φιλοσοφία του, σὲ διάφορα ἔργα του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου του γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς (Ἀθῆναι 1954) ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (σημ. 77).

83. Ε. Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ J. Hessen, σ. 3 (296).

84. Στὸ ἴδιο, σ. 4 (297).

δάσκαλος», ὁ Νικ. Λούβαρις, ὁ «ἐνθουσιώδης εἰσηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας» στὴν Ἑλλάδα⁸⁵, χρησιμοποιοῦ τὴ φαινομενολογικὴ καὶ περσοναλιστικὴ θεωρία τῶν ἀξιών, θεμελιώνοντάς τὴν σαφέστερα σὲ μιὰ θεολογικὴ ὄντολογία.

Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει στὴ μελέτῃ του Πανεπιστήμιο καὶ θεολογία, ἡ θεολογικὴ σκέψῃ βοήθησε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ νεοκαντιανὴ ἀντίληψη γιὰ τὶς ἀξίες, ποὺ δίκαια σκανδάλισε τοὺς θεολόγους, καὶ νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι οἱ ἀξίες ποὺ αἰσθητοποιοῦνται στὰ διάφορα ἀγαθὰ ἔχουν τὸ ἔσχατο ὄντικὸ τους θεμέλιο στὴν πραγματικότητα τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ. Αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ποὺ δὲν εἶναι μονάχα ὁ Ὄν, ἀλλὰ —μὲ τὶς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειές του— καὶ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ, ἡ «ἀγαθότης», κατὰ τὸ Γρηγόριο Νύσσης, ἡ «ἀξία τῶν ἀξιών» (valium valorum), κατὰ τὸ Νικόλαο Κουζάνο, ἡ πηγὴ τῶν ἀξιών, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύεται «πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον». Καθετὶ δηλαδὴ ποὺ συνιστᾷ τὴν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας⁸⁶. Ἔτσι ποὺ ἔλες οἱ δυνατὲς ἀξίες νὰ θεμελιώνονται πάνω στὴν ἀξία τοῦ προσωπικοῦ Πνεύματος⁸⁷, τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, ὡς πηγῆς ὅλων τῶν ἀξιών. Γι' αὐτὸ καὶ συμβαίνει, ὥστε, «γιὰ τὴ σύλληψῃ τῶν ἀξιών [νὰ] κινητοποιεῖται ὁλόκληρη ἡ προσωπικότητα, καὶ κυρίως τὸ ἀξιολογικὸ συναίσθημα»⁸⁸.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου προχώρησε πέρα ἀπὸ ἕναν οὐμανιστικὸ περσοναλισμὸ, σ' ἕνα χριστιανικὸ περσοναλισμὸ, δίνοντας στὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καθαρὰ ὀρθόδοξο χαρακτῆρα⁸⁹. Κάτι ποὺ φαίνεται ἔλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι κατὰ τρόπο πρωτότυπο προβάλλει τὴν ἀξιολογία τῆς ὀρθόδοξης λατρείας⁹⁰, ὅπως τόνισε στὴν εἰσήγησή του (22.4.1991) καὶ ὁ Καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς κ. Ἰωάννης Φουντούλης⁹¹.

85. Ε. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Karl Jaspers, Ἀνάπτυον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς», Θεσσαλονίκη 1963, σ. 5.

86. Ε. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, Πανεπιστήμιον καὶ θεολογία, Ἀθήναι 1987, σ. 48.

87. Ε. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, «Ἀξία (Φιλοσ.)», Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρὸς - Μπριτάννικα, τ. 10 (1981), σ. 98.

88. Στὸ ἴδιο, σ. 97.

89. Μὲ τὴν προχώρησή του αὐτὴ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου συνέχισε τὴ γραμμὴ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι τόνισαν τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῆς «ἀμέσου θέας» καὶ τοῦ «ἐσωτερικοῦ βιώματος» γιὰ τὴ γνώση τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν (Ε. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 54).

90. Βλ. Ε. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἱσχύοντος Τριφίδου, Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγείᾳ, Ἀθῆναι 1958, σ. 91 κ.π. Πρβλ. στὸν Πίνακα «Δημοσιεύματα Εὐαγγέλου Θεοδώρου» (Ἀξίες καὶ Πολιτισμὸς, σ. κγ'-λστ'), τὰ βιβλία καὶ ἀρθρα μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 15, 44, 47, 65, 66, 110, 115, 116, 119, 135, 165, 166, 168, 193 κ.ἄ.

91. Βλ. τὴν εἰσήγησιν τοῦ Καθηγητῆ Ἰωάν. Φουντούλη «Ἀξιολογία τῆς λατρείας», στὴν ἐκδήλωσιν τῆς 22 Ἀπριλίου 1991, στὴ Μεγάλῃ Ἀΐθρῳσᾳ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω, καθὼς καὶ ὅσες ἀκόμα ἀναφέραμε, ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου ἔγραψε ἐπίσης καὶ πολλὲς ἄλλες ἐργασίες (βιβλία καὶ ἄρθρα) θρησκευτοφιλοσοφικοῦ περιεχομένου, ὅπως οἱ ἰδιαιτέρες μελέτες γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Jaspers⁹², τοῦ Marx⁹³ κ.ἄ. Σ' αὐτὲς φυσικὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὸ Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, μ' ἕνα ἀπὸ τὰ δύο Μέρη του ἀφιερωμένο στὴν Ἀξιολογία ποὺ τὸν ἐκφράζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θεωρία⁹⁴. Καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα βιβλία καὶ πολυἀριθμα ἄρθρα, γιὰ τὰ ὁποῖα παραπέμπουμε στὴν πολυσέλιδη ἐργογραφία του, στὸν τιμητικὸ τόμο⁹⁵. Ἐδῶ μνημονεύουμε μονάχα τὸ βιβλίο του Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, ὅπου συμπεραίνει ὅτι «ἡ νεωτέρα Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας ἐμψυχοῦται ἐν πλείστοις σημείοις ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας»⁹⁶.

Σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ ποὺ δίνει ὁ διακεκριμένος καθηγητὴς γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας⁹⁷, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ κλάδος αὐτὸς τόσο τῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ τῆς θρησκευτολογίας, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος, ἐρευνᾷ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὴν οὐσία τῆς θρησκείας ὡς ὑπέρβαση, τὴ σχέση δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέει ἡ λύτρωση ἢ ἡ ἐλευθερία, ἢ διαμόρφωση τοῦ ἀτόμου σὲ πρόσωπο, σὲ χωριστὴ προσωπικότητα⁹⁸.

92. Βλ. σημ. 85 αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης.

93. Ε. Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Κάρλ Μάρξ, Ἀθήνα 1984.

94. Βλ. «Γενικὴ Ἀξιολογία ἢ Φιλοσοφία τῶν Ἀξιών» (Εἰσαγωγικά), στὸ Ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας, Μέρος Δεύτερον, σ. 63-111.

95. Βλ. «Δημοσιεύματα τοῦ Εὐαγγέλου Θεοδώρου», στὸν τιμητικὸ τόμο Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, ἀριθ. 5, 22, 50, 55, 59, 113, 118, 131, 149, 151, 156, 195.

96. Ε. Θεοδώρου, Κριτικὴ εἰσαγωγή..., σ. 112.

97. «Ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας —σύμφωνα μὲ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου— εἶναι ὁ κλάδος τῆς Φιλοσοφίας, ὅστις ὡς κύριον σκοπὸν ἔχει ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐξέταση τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐξακριβῶσιν τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τε τοὺς ἄλλους τομείους καὶ τὴν ὁλότητα τοῦ καθ' ὅλου πνευματικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ, ἐκ τρίτου τὴν διερεύνησιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας καὶ τέλος τὴν μελέτην τῶν κυρίων μορφῶν τῆς θρησκείας» (Ε. Θεοδώρου, «Θρησκείας φιλοσοφία», Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 6, στ. 542).

98. «Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, ὅταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔλθει «σὲ ζωντανὴ σχέσι μὲ τὸ πρόσωπο τῶν προσώπων, ποὺ εἶναι ὁ Θεός,... συντρῖβει τὰ δεσμὰ τῆς πνευματικῆς δουλείας καὶ ἀναπνέει τὸν ἀέρα τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας» (Ε. Θεοδώρου, Ὁ ἀγὼν τοῦ ἀτόμου γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς προσωπικότητος, Ἀθήνα 1970, σ. 13). Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ εἶναι ἡ «λύτρωσις» (στὸ ἴδιο, σ. 13-14) ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὴν «εἰλικρινῆ μετάνοια» (στὸ ἴδιο, σ. 13), μὲ τὴ «διαρκῆ μετάνοια» (στὸ ἴδιο, σ. 16). Καὶ ποὺ εἰδικὰ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία ὡς Ἐκκλησία πραγματοποιεῖται, κατὰ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου, «μέσα στὴν Ἐκκλησίαν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ [ὡς] ζωντανὴ σχέσις μὲ τὸν Θεὸν» (στὸ ἴδιο, σ. 13). Γιατὶ «ἡ σύναψις ζωντανῆς προσωπικῆς σχέσεως μὲ τὸν Θεὸν εἶναι τελεῖα μόνον μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν Ἐκκλησίαν, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μυστικὸ σῶμα Ἐκκλησίας καὶ συνεχίζει μέσα στὴ λατρεία τῆς τὸ ἀπολυτρωτικὸ Του ἔργου» (στὸ ἴδιο, σ. 11).

Καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐξετάζει τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη καὶ ὀλοκλήρωση αὐτῆς τῆς προσωπικότητας μέσα στὴ θρησκεία ὡς ἀξία σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες ἀξίες τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (ἐπιστήμη, τέχνη, ἠθικὴ)⁹⁹. Ἰδιαίτερα ὅμως μὲ τὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὴ σχέση μὲ τὴν ὁποία πηγάζει καὶ τὸ βασικὸ πρόβλημα γιὰ τὴ δική της ἀλήθεια, τὴ θρησκευτικὴ, πού, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια ὡς ἀντικείμενο γνώσης, ἀπαιτεῖ τὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρόβλημα ἐπομένως γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ στὴ γνώση¹⁰⁰.

Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ συνδυασμὸ δύο τάσεων. Συνδυάζει τὸν ὄντολογικὸ ἢ ὑπαρξιστικὸ περσοναλισμὸ ὡς βίωση τῆς ἀλήθειας καὶ τὴ νεότερη ἀξιολογία ὡς ἐναρμόνιση τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀλήθεια. Ὡς τέτοια βίωση, λοιπόν, πού σημαίνει ὑπαρξιακὴ συμμετοχὴ στὶς σωστικὲς ἢ «ἄκτιστες ἐνέργειες» τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ¹⁰¹, βλέπει ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου τῆ θρησκεία, ὑποστηρίζοντας τὴν ἁρμονικὴ τῆς σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία¹⁰². «Ὅπως ἔτσι εἶχε δεῖ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Νικ. Νησιώτης, πού ὑποστήριξε ὅτι αὐτὴ ἡ βίωση καὶ ἐναρμόνιση ὡς διάκριση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὶς ἄκτιστες ἐνέργειές του «δὲν φαίνεται νὰ εἶναι —ὅπως γράφει— μόνον τὸ ἔργον τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τῶν παλαμιστῶν, ἀλλ' ἡ διήκουσα βασικὴ θεολογικὴ ἀρχὴ ὀλοκλήρου τῆς Ὁρθοδοξίας»¹⁰³.

99. Ἡ ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα, πού διαμορφώνεται ἰδιαίτερα στὴ χριστιανικὴ θρησκεία ὡς Ἐκκλησία, ἀνταποκρίνεται σὲ ὅλες τὶς ἀξίες. Συνίσταται, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου, στὴν παμμερῆ καὶ ἁρμονικὴ ἱκανοποίηση ὄλων τῶν ἐμφύτων ἀξιολογικῶν τάσεων μὲ τὴ βίωση καὶ πραγματοποίηση τῶν ἀξιών (Στὸ ἴδιο, σ. 16-17). Εἶναι ἀντανάκλαση αὐτῶν τῶν ἀξιών πού γι' αὐτὸ καὶ ἀγίνονται κατανοητές, ὅταν ἐκεῖνες πρῶτα ἀναλάμπουν καὶ ἀκτινοβολοῦν μέσα μας» (Στὸ ἴδιο, σ. 21-22).

100. Σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐννοια τῆς θρησκείας ὡς δεσμοῦ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὴ σχέση τῆς ἀλήθειας τῆς μὲ τὶς ἄλλες ἀξίες τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (ὠραῖο, ἀγαθὸ κ.λπ.), καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια, πρβλ. Μιχ. Κ. Μακράκη, «Ἐννοια καὶ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, σ. 284-85.

101. «Ἄλλο ἢ οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ ἕτερον ἢ οὐσιώδης τοῦ Θεοῦ ἐνέργεια» (Ἐπιστολὴ Γ' πρὸς Ἀκίνδυνον, 3, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τ. Α', ἐκδίδουν: Β. Βοβρινσκ[ο]γ, Π. Παπαευαγγέλου, I. Meyendorff, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 298, 4-5).

102. Γιὰ τὴ θρησκαιοφιλοσοφία τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου, βλ. Μιχ. Κ. Μακράκη, Ἐισαγωγὴ στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, σ. 45-46 καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἐννοια καὶ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, σ. 263-66. Βλ. ἐπίσης τὰ ὅσα «εἰσαγωγικὰ» γράφει ὁ Μάριος Π. Μπέζος γιὰ τὸν Εὐάγγ. Θεοδώρου, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς «πρωταθλητὴ» τοῦ νεοελληνικοῦ θρησκαιοφιλοσοφικοῦ ἀγωνίσματος», στὸ ἄρθρο του «Φαινομενολογία τοῦ Ἱεροῦ: Προοίμιον Συστηματικῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας», στὸν τιμητικὸ τόμο Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, σ. 39-41. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο γενικὰ τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου, βλ. [Προλογικὸ Σημείωμα] στὸν ἴδιο τόμο, σ. ιε'-κβ'.

103. Νικ. Α. Νησιώτης, Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ Φιλοσοφικὴ Θεολογία:

Ἡ βίωση τῆς ἀλήθειας τοῦ Θεοῦ, τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας, καὶ ἡ ἐναρμόνισή της μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια εἶναι ὅ,τι ἀκριβῶς ἐπιδίωξαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι μιὰ ἐναρμόνιση ποὺ φαίνεται νὰ πέτυχε στὴν πραγματικότητα, ὅπως εἶδαμε στὴν ἀρχή, καὶ ὁ Πάρσιφαλ, κατὰ τὴν ἀναζήτησή του γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ὅπως ἔλεγε, ἡ περίπτωση τοῦ Πάρσιφαλ ποὺ, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις βρῖσκει τελικὰ τὴν ἀλήθεια κοντὰ στὸ Θεό, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ φιλοσόφου ποὺ δὲν παύει πάντα ν' ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια. Μιὰ περίπτωση ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὰ λόγια τοῦ Lessing: «Ἄν ὁ Θεὸς κρατοῦσε στὸ δεξιὸ χέρι ὅλη τὴν ἀλήθεια καὶ στὸ ἀριστερὸ του τὴν ἀναζήτηση αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, ἐγὼ θὰ διάλεγα τὸ ἀριστερὸ του χέρι»¹⁰⁴.

Μιὰ τέτοια ἀναζήτηση χαρακτηρίζει ἀσφαλῶς καὶ τὸν Πάρσιφαλ. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως ὅτι δὲ συνεχίζεται γιὰ πάντα, ἀφοῦ στὸ τέλος ἀνακαλύπτει τὴν ἀλήθεια στὴν Καινὴ Διαθήκη ποὺ ἐπισφράγισε μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ αἷμα ποὺ ἔτρεξε στὸ Ἅγιο Ποτήριο, σύμφωνα μὲ τὸ θρόλο τοῦ Γκράαλ. Ἄπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀκολούθησε τὰ αἱματωμένα ἔχνη Ἐκείνου ποὺ εἶπε: «Ἐγὼ εἶμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια...»¹⁰⁵. Μὲ μιὰ μονάχα διαφορὰ, ὅτι ὁ Πάρσιφαλ σταμάτησε στὸ Σταυρό, συνεπαρμένος ἀπὸ τὴ «γοητεία τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς»¹⁰⁶, χωρὶς νὰ προχωρήσει στὴν Ἀνάστασι¹⁰⁷ ποὺ εἶναι τὸ

Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ἐν τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ, α' ἔκδ., Ἀθῆναι 1965 (γ' ἔκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1984), σ. 39-40.

104. Βλ. τὰ λόγια τοῦ Lessing στὴν πλήρη διατύπωσή τους, ὅπως τὰ παραθέτει ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ὁ S. K i e r k e g a a r d στὸ ἔργο του *Concluding Unscientific Postscript*, σ. 97, ἀπὸ τὰ ὁποῖα (λόγια) παίρνει ἀφορμὴ ν' ἀναπτύξει τίς δύο διαφορετικὲς περιπτώσεις τῆς ἀλήθειας σὲ ὁλόκληρο παράγραφο μὲ τίτλο τὰ λόγια αὐτὰ σὲ περίληψη, ὅπως δηλαδὴ τὰ ἀναφέραμε κι ἐμεῖς.

105. Ἰωάν. ιδ' 6.

106. Ἡ ὑπέροχη «Γοητεία τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς», στὴν τελευταία (τρίτη) πράξη, εἶναι οἱ ωραιότερες ἴσως σελίδες σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Wagner. Κάπου μέσα σ' αὐτὲς τίς σελίδες ἀναφανεῖ ὁ Πάρσιφαλ, βλέποντας τὰ λουλούδια νὰ τὸν περιβάλλουν ὡς τὸ λαμό: «Πόσον ωραῖος μοῦ φαίνεται σήμερον ὁ λειμών!...», δίνοντας ὁ ἴδιος τὴν ἐξήγηση αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς: «Ἔβλεπε ἡ γοητεία τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς» (N. I. Λ ο ὑ β α ρ ι, Ἡ θρησκεία τοῦ Βάγνερ, σ. 44). Μιὰ τέτοια μέρα, ὅπως παρατηρεῖ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸν Wagner ὁ Νικ. Λούβαρις, καὶ συγκεκριμένα «τὴν 11 Ἀπριλίου 1857 μιὰ ἡλιόλουστος πρωῖα Μεγάλης Παρασκευῆς ἔκαμε νὰ ἠχῆση βαθῶς ἐν τῇ ψυχῇ του ὁ περὶ Πάρσιφαλ μῦθος καὶ νὰ αισθανθῆ τὴν γοητεῖαν της» (Στὸ ἴδιο, σ. 29. Βλ. ἐπίσης Wilhelm Zentner, *Einleitung*, στὸ ἔργο τοῦ R. W a g n e r, *Parsifal*, Stuttgart, Reclam - Verlag, 1956, σ. 3).

107. Ὁλόκληρο τὸ ἔργο, ὅπως παρατήρησε σὲ προφορικὴ συζήτηση ὁ ἐκλεκτὸς φίλος Ἰωάν. Δ. Δρούλιας ποὺ μᾶς δάνεισε καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο (*libretto*) τοῦ R. Wagner στὸ γερμανικὸ πρωτότυπο, τελειώνει μὲ τὰ λόγια: «Λύτρωση στὸ Λυτρωτὴ!» (*Erlösung dem Erlöser!*) (R. W a g n e r, *Parsifal*, σ. 60), ποὺ σημαίνουν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεός, μὲ τὸ νὰ περιβάλλεται ἀπὸ ἀνόσια χέρια ἦταν δέσμιος καὶ δὲν μπορούσε νὰ ἐνεργήσει, ἔχον-

κέντρο τῆς παύλειας καὶ πατερικῆς σοφίας, τῆς ἴδιας τῆς Ὁρθοδοξίας¹⁰⁸.

Γιὰ τὴν «έορτὴ τῆς Ἀναστάσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία»¹⁰⁹ καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα γενικῶς τῆς Ὁρθοδοξίας ἔγραψε καὶ μίλησε πολλές φορές ὁ ἐκλεκτὸς Καθηγητὴς Εὐάγγ. Θεοδώρου, ὅπως σὲ μιὰ ἐπικαιρὴ δι-
λεξὴ του μὲ τὸν τίτλο «Γνησία καὶ ψευδεπίγραφος Ὁρθοδοξία»¹¹⁰.

τας ἀνάγκη κι αὐτός, σύμφωνα μὲ τὸν Wagner, ἀπὸ λύτρωση (N. I. Λ ο ὄ β α ρ ι, ὁ.π., σ. 77). Στὴν ἀπορία, γιατί τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ ἔργου ἀναφέρονται στὸ Λυτρωτὴ, ὡς πιὸ πιθανὸ φαίνεται, κατὰ τὸν Νικ. Λούβαρι, «ὅτι ὁ Βάγνερ ἔγραψε τοὺς στίχους τούτους ἐξ ἐχθρότητος πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἐν τῇ ἧποία ὁ Λυτρωτὴς εἶνε συνδεδεμένος πρὸς τύπους καὶ ἱεροτελεστίας» (Στὸ ἴδιο, σ. 77-78).

108. Σὲ σύγκριση μὲ τοὺς θεολόγους στὴ Δύση ποὺ τονίζουν τὴ Σταύρωση, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δίνει ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν Ἀνάσταση ποὺ γι' αὐτὸ καὶ στὴ λατρεία τῆς ἐξυμνεῖται τὸ Πάσχα ὡς «ἡ βασιλὶς καὶ κυρία, ἐορτῶν ἐορτὴ καὶ πανήγυρις πανηγύρεων». Εἰδικὰ ἡ Ἀνάσταση, σύμφωνα μὲ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, κατέχει τὴν κεντρικὴ θέση στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ποὺ ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ νὰ «χαρρακτηρίζεται ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως» (Π. Ν. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδ. «Ἐκκλησία», β' ἐκδ. ἐπηυξημένη, Ἀθήναι, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1966, σ. 8). Καθὼς γράφει καὶ ὁ Fr. Heiler, ποὺ τὴ γνώμη του ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου, κάθε Κυριακὴ εἶναι γι' αὐτὴ «μία ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως» (Ε. Θεοδ ὄ ρ ο υ, Ἀνάστασις» [Λειτουργικὴ], Ἐρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 2 [1963], στ. 607).

109. Βλ., λογουχάρη, τὴ ραδιοφωνικὴ συζήτηση τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου κατὰ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα (10 Ἀπριλίου 1977) μὲ τὸν τίτλο Ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναστάσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, Ἀθήνα 1977, ἰδιαίτερα σ. 3-5.

110. Πρόκειται γιὰ τὴ διλέξιν ποὺ ἔδωσε μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ ὁ Εὐάγγ. Θεοδώρου στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, στὴν Ἀθήνα, στίς 18 Ἀπριλίου 1991. Γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας ποὺ διακρίνει τὸ ἔργο τοῦ Εὐάγγ. Θεοδώρου, βλ. τὰ βιβλία καὶ ἄρθρα στὰ «Δημοσιεύματά του», στὸν τιμητικὸ τόμο Ἄξιες καὶ Πολιτισμὸς, μὲ ἀριθ. 21, 29, 30, 35, 36, 37, 43, 54, 57, 70, 72, 77, 79, 82, 88, 93, 96, 103, 105, 108, 121, 134, 143, 158, 159, 180, 184, 198, 216, 227.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΠΗΓΕΣ

(Βιβλία και άρθρα Εύαγγ. Δ. Θεοδώρου)

- ‘Ο “Άγιος Λύγουστίνος και ή Φιλοσοφία τής θρησκείας, ’Αθήναι 1955.
- Κριτική εισαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας και γνώσεως, ’Αθήναι 1955.
- ‘Η μορφωτική ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριφδίου, Διατριβή ἐπὶ ὑφηγεσία, ’Αθήναι 1958.
- «’Ανάστασις» (Λειτουργική), Θρησκευτική και ’Ηθική ’Εγκυκλοπαίδεια (βραχ. ΘΗΕ), ’Αθήναι, ἐκδ. ’Αθ. Μαρτίου, τ. 2 (1963), στ. 607.
- ‘Η φιλοσοφία τής θρησκείας τοῦ Karl Jaspers, ’Ανάπτυον ἐκ τής «’Επιστημονικῆς ’Επετηρίδος τής Θεολογικῆς Σχολῆς», Θεσσαλονίκη 1963.
- «Θρησκεία», ΘΗΕ, τ. 6 (1965), στ. 530-41.
- «Θρησκείας φιλοσοφία», ΘΗΕ, τ. 6, στ. 542-44.
- «Θρησκευτικὸν βίωμα», ΘΗΕ, τ. 6, στ. 553-55.
- ’Εγχειρίδιον φιλοσοφίας, τεύχ. Α’: Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενική ’Αξιολογία, Θεσσαλονίκη 1967.
- ‘Ο ἀγὼν τοῦ ἀτόμου γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσι τής προσωπικότητος, ’Αθήνα 1970.
- ‘Η ἑορτὴ τής ’Αναστάσεως στὴν ’Ορθόδοξη ’Ελληνική ’Εκκλησία, ’Αθήνα 1977.
- ‘Ο Νικόλαος Λούβαρις ὡς διδάσκαλος και ὁδηγὸς (’Εξ ἀφορμῆς τής συμπληρώσεως 20 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἀποδημία του πρὸς Κύριον), ’Αθήνα 1981.
- «’Αξία» (Φιλοσ.), ’Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα (βραχ. ΕΠΛΜ), ’Αθήνα, ’Εκδοτικὸς ’Οργανισμὸς Πάπυρος, τ. 10 (1981), σ. 96-98. Βιβλιογραφία, σ. 98.
- ‘Η φιλοσοφία τής θρησκείας τοῦ Κάριλ Μάρξ, ’Αθήνα 1984.
- «’Εσφαλμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἔννοια και τὸ ἔργο τής φιλοσοφίας», στὸ συλλογ. ἔργο ‘Η φιλοσοφία σήμερα, ’Αθήνα, ἐκδ. «’Ελληνική Φιλοσοφική ’Εταιρεία», 1985, σ. 180-89 (Δημοσιεύτηκε και με τὸν τίτλο: ’Ορθὸς και ἔσφαλμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἔννοια και τὸ ἔργο τής φιλοσοφίας, ’Αθήνα 1986).
- Πανεπιστήμιον και θεολογία, ’Αθήναι 1987.
- ‘Η φιλοσοφία τής θρησκείας τοῦ Rudolf Otto (’Εξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του), ’Ανάπτυον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» (τόμ. ΝΗ’ [1987], τεύχ. Β’, σελ. 249-259), ’Αθήναι 1987.
- Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler (’Εξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ), ’Αθήναι 1988.
- ‘Η φιλοσοφία τής θρησκείας τοῦ Johannes Hessen, ’Ανάπτυον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» (τόμ. ΝΘ’ [1988], τεύχ. Β’, σελ. 296-307), ’Αθήναι 1988.

B'. BOHΘHMATA

- Ἀφιερώματα, Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, Ἀφιερώματα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Τῆνος», 1991: «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγ. Θεοδώρου (Προλογικὸ Σημείωμα), σ. ιε'-κβ', «Δημοσιεύματα Εὐαγγ. Θεοδώρου», σ. γγ'-λστ'.
- Berry A. — Castex G., «Γαλλικὴ λογοτεχνία», μετφρ. Ἔρης Κανδρῆ, ΕΠΙΛΜ, τ. 16 (1984), σ. 150-64.
- Bouttier, M., «L' Idiot, figure du Christ?», Les Cahiers de 'La nuit surveillée': Dostoïevski, n° 2, textes rassemblés par Jacques Catteau et Jacques Roland, Lagrasse, Éditions Verdier, 1983, σ. 181-89.
- Bretall R. (ed.), A Kierkegaard Anthology, edited by Robert Bretall, New York, The Modern Library, 1946.
- Βρεττάκος Ν., Νίκος Καζαντζάκης: Ἡ ἀγωνία καὶ τὸ ἔργο του, ἐπιμ. ἐκδ. Κωστούλας Μητροπούλου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Π. Σύψας», χ.χ.
- Γεωργούλης Κ. Δ., «Θρησκειολογία», ΘΗΕ, τ. 6 (1965), στ. 544-51.
- Γιάσπερς Κ., Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια Χρήστου Μαλεβίτση, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δωδώνη», χ.χ.
- Γρηγόριος Παλαμάς, Ἐπιστολὴ Γ' πρὸς Ἀκίνδυνον, Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα, τ. Α', ἐκδίδουν: Β. Bobrinsk[o]y, Π. Παπαευαγγέλου, I. Meyendorff, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 296-312.
- Cavarnos C., Plato's Theory of Fine Arts, Athens, «Astir» Publishing Company ΑΙ. & Ε. Papademetriou, 1973.
- Chestov L., Ἀθῆναι καὶ Ἱερουσαλήμ, Δοκίμιον κριτικῆς τοῦ λογικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς μεταφυσικῆς τῆς Βίβλου, μτφρ. Ἀχ. Βαγενᾶ, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀναγνωστὶδῆ, χ.χ.
- Dante A., La Divina Commedia, Milano, Stabilimento Dell' Editore Edoardo Sonzogno, 1863.
- Dostoyevski F., Idiot ('Ο ἡλίθιος), Polnoye sobraniye sochineni F. M. Dostoyevskovo v tridsati tomakh (Τὰ ἅπαντα τοῦ Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι σὲ τριάντα τόμους), Leningrand, izd. «Nauka», τ. 8 (1973), σ. 5 κ.π.
- Durant W., Outlines of Philosophy: Plato to Russell, London, Ernest Benn, Limited, 1962.
- Hessen J., Der Sinn des Lebens — Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἑλλην. μετάφραση Εὐαγγ. Θεοδώρου, ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου, Ἀθῆναι 1954.
- Relligionsphilosophie, 2 Bde, Bd 1: Methoden und Gestalten der Religionsphilosophie, 2. Auflage, München, Reinhardt, 1955.
- Θεοδωρίδης Χ., Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, β' ἐκδ. ξαναδουλεμένη καὶ συγχρονισμένη, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ι. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας Α.Ε., 1955.
- Joyce J., Ulysses, New York, Random House, 1961. Ἑλληνικὴ μετάφραση Σωκράτη Καψάσκη, Ἀθήνα, ἐκδ. «Κέδρος», 1990.
- Kierkegaard S., «The Unhappiest Man», Either/Or, trans. by David S. Swenson, Garden City, New York, Doubleday and Company, Inc., 1951, τ. 1, σ. 215 (217)-228.

- Kierkegaard S., *Fear and Trembling*, trans. by Walter Lowrie, Garden City, New York, Doubleday and Company, Inc., 1954.
- *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, trans. by H. V. Hong, fifth print., Princeton, N. J., Princeton University Press, 1974.
 - *Concluding Unscientific Postscript*, trans. by David F. Swenson and Walter Lowrie, third print., Princeton, N. J., Princeton University Press, 1974.
- Λ ο ύ β α ρ ι ς Ν. Ι., 'Η θρησκεία τοῦ Βάγνερ: 'Η ἀπολύτρωση — 'Η ψυχὴ τοῦ μουσουργού — 'Ο μῦθος τοῦ Γκράαλ — 'Ο Πάρσιφαλ, Ψυχολογική καὶ θρησκευολογική ἀνάλυσις, Ἀθήναι, ἐκδ. Ζηκάκη, 1928.
- 'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι, ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, 1933, τ. 1-2.
- Μ α κ ρ ά κ η ς Μ. Κ., Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας: 'Ιστορικὴ ἀνασκόπηση καὶ κύρια θέματα, Ἀθήνα 1988.
- 'Η ἀρμονία ψυχῆς καὶ σώματος στὸ Νίκο Νησιώτη καὶ ἡ ὀρθόδοξη φιλοσοφικὴ θεολογία του, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ἀνησυχίες» (ἀριθ. 35, Ὀκτ. - Δεκ. 1988, σ. 7-12), Ἀθήνα 1989.
 - Ἐννοια καὶ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Ἀθήνα 1989.
- Μ π έ γ ζ ο ς Μ. ΙΙ., «Φαινομενολογία τοῦ Ἱεροῦ: Προοίμιο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας», στὸ συλλογ. τόμο ('Αφιέρωμα), Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, Ἀθήνα, ἐκδ. «Τῆνος», 1991, σ. 39-63.
- Μ π έ ρ ν χ α ρ ν τ Γ., Ρίττερ, Ντένε, Φόρς, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ἡ Νέα Σκηνή», Μάρτιος 1991 (περιλαμβάνεται καὶ τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Τόμας Μπέρνχαρτ σὲ μετάφραση Σωτηρίας Ματζίρη, σ. 17-138).
- Μ π ρ α τ σ ι ώ τ η ς Π. Ν., 'Η Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὀρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ ἁ'Ἐκκλησία», β' ἐκδ. ἐπιρρυημένη, Ἀθήναι, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1966.
- Ν η σ ι ώ τ η ς Ν. Α., Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ Φιλοσοφικὴ θεολογία, α' ἐκδ., Ἀθήναι 1965, γ' ἐκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1984.
- O t t o R., *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, 23. bis 25. Auflage, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1936.
- P a n o u S. D., *Le problème de Dieu chez Nikos Kazantzakis (Théogonie de Nihilisme)*, thèse présentée pour le Doctorat en Sciences Religieuses, Strasbourg 1968.
- (Πάνου Σ.) Ἁρχαιολογία τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ λόγου: Μιὰ ἐκδοχὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πολιτισμόν, στὸ συλλογ. τόμο Ἀξίες καὶ Πολιτισμός, Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Τῆνος», 1991, σ. 12-16.
- Π α π α ν ο ὕ τ σ ο ς Ε. ΙΙ., Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δωδώνη», 1971.
- S a n t a y a n a G., *The Realm of Truth; Book Third of Realms of Being*, London, Constable and Co., 1937.
- Σ ι ώ τ η ς Μ. Α., Νικόλαος Ι. Λούβαρις: Ἡ προσωπικότης καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ἀθήναι 1965.
- S p i r i t u s M u n d i (ἐκδ. Ὀργ.), Παγκόσμιον Λεξικὸν τῶν Ἔργων Ἐπιστήμης,

- Τέχνης, Φιλοσοφίας, μετφρ. ἀπὸ τὴν ἐκδ. τοῦ Διεθνoῦς Ὀργανισμοῦ Spiritus Mundi, α' ἐκδ., Ἀθήνα, τ. 1-6: τ. 1-2 (1964), τ. 3-4 (1965), τ. 5-6 (1966).
- Σταθόπουλος Δ., «Homo religiosus», Ἐπιλογή ἀπὸ μελέτες, ἐπιφυλλίδες, δοκίμια (ἀναθεωρημένα) καὶ πρόσφατες ἀνέκδοτες ἐργασίες πάνω στοῦ πανανθρώπινο φαινόμενο τῆς θρησκείας, Ἀθήνα, ἐκδ. Φιλιππότη, 1981.
- (ἐπιμ.), Ν. Ι. Λούβαρις, ὁ Ἀποδημητής, ὁ Μύστης, ὁ Ἐπόπτης. Ἀφιέρωμα τιμῆς καὶ μνήμης ἀπὸ φίλους, συναδέλφους, μαθητὲς στὰ 20 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀποδημία του (1961-1981), ἐπιμέλεια Δημήτρη Σταθόπουλου, Ἀθήνα, ἐκδ. Ι. Χατζηνικολῆ, 1981.
- Τατάκης Β., «Ὁ ναρκισσιμὸς στὴν τέχνη καὶ στὴ σκέψη», Ἀγγλοελληνικὴ ἐπιθεώρηση, τ. 3, ἀρ. 2, Ἰούνιος 1947, σ. 46-49.
- Τσέλλερ-Νέστλε, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μετάφραση ἀπὸ τὴ δέκατη τρίτη ἐκδοση Χ. Θεοδωρίδη, Ἀθήνα (ἐκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1942), ἐκδ. «Κάλβος», 1969.
- Wagner R., Parsifal, Ein Bühnenweihfestspiel, Einleitung von Wilhelm Zentner, Stuttgart, Reclam - Verlag, 1956.
- Walker Chambers W. — Dyer D. G. κ. ἄ., «Γερμανικὴ λογοτεχνία», μετφρ. Ἀναστασίας Πανταζοπούλου, ΕΠΑΜ, τ. 16 (1984), σ. 417-26.

Ἐναφορὲς γίνονται καὶ στὰ παρακάτω ἔργα τοῦ Πλάτωνος: Γοργίας, Θεαίτητος, Λύσις, Νόμοι, Πολιτεία, Συμπόσιον, Φαῖδρος καὶ Φίληβος. Καθὼς ἐπίσης καὶ στὰ ἔργα τῶν Wolfram von Eschenbach, Parsifal, Henrik Ibsen, Peer Gynt, Friedrich Nietzsche, Also sprach Zarathustra καὶ Rimsky-Korsakov, Sandko.